

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Bulletin

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten en @MIT, Faculteit Bouwkunde TU Delft

Redactie

prof. dr. A.F.W. Bosman,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. R. Dettingmeijer (eindredacteur),
prof. drs. H.L. Janssen,
prof. dr. M.C. Kuipers,
prof. dr. K.A. Ottenheim,
dr. F.H. Schmidt,
dr. M.T.A. van Thoor,
prof. dr. D.J. de Vries (hoofredacteur).

Kopij voor het Bulletin

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries
RACM, Postbus 1001, 3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. U. Yland

Abonnementen

Voorlopig kantooradres:
Penningmeester KNOB
Postbus 67, 4850 AB Ulvenhout
Tel.: 0294 - 295556
E-mail: info@knob.nl
Web-site: www.knob.nl

Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar € 7

Abonnement en lidmaatschap KNOB: € 65;

€ 25 (studenten tot 27 jr) en € 50 (65+);

€ 125 (instelling etc.).

Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

KNOB

Mr. W.M.N. Eggenkamp (voorzitter), mw. drs. D.H.H. Scheerhout (vice-voorzitter), mr. drs. G. Medema (secretaris), dhr. A.P.P. Met (penningmeester), dr. P.W.F. Brinkman, mw. drs. M. Haaksman, ir. D.G. de Hoog, drs. M. Krauwer, mw. J.E. Oldenburger, jhr. ir. D.L. Six (leden).

Druk en Lay-out

Walburg Grafische Diensten
Postbus 470, 7200 AL Zutphen
tel. 0575-582 950
ISSN 0166-0470

INHOUD

Dakloos (D.J. de Vries)	41
Wim Hupperetz Cultuurhistorie en ruimtelijke kwaliteit van de historische binnenstad. Het geheugen van een straat als inspiratiebron	43
Hans van den Heuvel Glazen overkapping van binnenplaatsen: te veel zorg breekt het glas?	52
M.S. Verweij Transparant maar niet open: overkapping van de binnenplaats van het Provinciehuis te Groningen	67
Publicaties D.H. Baalman, H.M. Goudappel, P. Meurs en G.A. Overeem, H.F.A. Rademaker Deventer stadsarchitect 1961-1988 (recensie Dirk J. de Vries)	75
KNOB - Verslag van de Algemene Ledenvergadering KNOB 26 april 2008 - KNOB-penning voor jong academisch talent	75 78
Summaries	78
Auteurs	79

Richtlijnen voor auteurs Bulletin KNOB

Afbeeldingen omslag:

Voorzijde: De Lakenhal te Leiden (Arent van 's Gravesande 1640, sinds 1874 museum) met overkapping uit 1991

(foto D. J. de Vries 2007)

Achterzijde: Gebouw van de Faculteit Bouwkunde TU Delft vóór en na de fatale brand van 13 mei 2008 (foto's D. J. de Vries 2007 en 2008)

BULLETIN KNOB

Jaargang 107, 2008, nummer 2

Dakloos

Een ogenschijnlijk onschuldige kortsluiting in een koffiezet-apparaat zorgde op 13 mei 2008 voor de verwoesting van de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft. Gelukkig vielen er geen gewonden of slachtoffers maar de materiële en immateriële schade is enorm. Onmisbare data, uniek historisch materiaal of voor personen uiterst dierbare voorwerpen gingen verloren, andere belangrijke zaken zijn op wonderbaarlijke wijze gespaard gebleven. Het gebouw van Bouwkunde was zelf een belangrijk historisch document met een duidelijk en herkenbaar concept. De oorspronkelijke plannen van J.H. van den Broek (1898-1978) en J.P. Bakema (1914-1981) dateerden reeds van 1956 maar de realisatie van de nieuwbouw vond in de jaren 1969-'70 plaats. Dankzij interne aanpassingen en toevoegingen aan de oost- en westzijde kon het oorspronkelijke beoogde aantal van een kleine 1000 studenten uitgroeien tot bijna 3000 tegenwoordig. Opmerkelijk, hoe dit gebouw in relatief korte tijd zo veel aanpassingen en toevoegingen vrijwel moeiteloos leek te verdragen. Enige tientallen miljoenen waren gereserveerd om binnenkort wederom tot een ingrijpende verandering te komen. Men achtte het gebouw flexibel genoeg om zo'n operatie te ondergaan. Het herwaarderden en opnieuw in gebruik nemen van een monument heet(te) restauratie. In Delft was inmiddels plek voor een ruimere definitie: @MIT staat voor modificatie, interventie en transformatie. Rekening houdend met een ruimere context, variërend van detail tot landschap, beschermd en onbeschermd, werkt men daar aan integratie van architectuur en stedenbouw met oog voor de kwaliteit van bijvoorbeeld woonwijken, oude steden, industriegebieden, infrastructures alsook aan de vormgeving van het nieuwe. Aan goede voornemens om het bestaande weloverwogen en met aandacht voor alle waarden te veranderen komt echter een abrupt einde als een totale brand toeslaat.

Volgens de huidige normen was de brandcompartimentering weliswaar te ruim bemeten, maar lijkt deze wèl goed gefunctioneerd te hebben. De brand schijnt buitenom te zijn overgeslagen van de zuidelijke op de noordelijke vleugel waarvan de westelijke gevel met bijbehorende vloeren tegen het eind van die middag ten dele zijn ingestort. Aan die zijde bevonden zich op de tweede en derde verdieping ook de kamers en ateliers van de oude afdeling Restauratie, het huidige @MIT. Individueel tekenen zich grote verschillen in de aard en

omvang van de schade af. Voor sommigen is die overkomelijk en vervangbaar, anderen zijn de resultaten van jarenlang onderzoeken en verzamelen definitief kwijt. We denken daarbij niet alleen aan de studenten maar ook aan het werk van de (wetenschappelijk) medewerkers, PHD's en anderen. In het verleden heeft de TU Delft talloze opgravingen in (vooral) Limburg verricht. Deel van het bijbehorende vondstmateriaal en de profieltekeningen is waarschijnlijk verloren gegaan.

In de kelders van de TU lag het nodige opgeslagen maar we weten nog niet wat precies bewaard is gebleven. Het gaat daarbij om een klein deel de zogenoemde Collectie Sluyterman (1863-1931) die historische interieurstukken bevat, om een studiecollectie oude bouwfragmenten, een gesloten afdeling van de bibliotheek en bijvoorbeeld een collectie 19de-eeuwse maquettes van kapconstructies. In een andere kelder ('laarzenkelder') bevonden zich enkele kasten met tekeningen van de voornoemde Limburgse opgravingen. Enige tijd geleden bleken deze kasten reeds op wonderbaarlijke wijze te zijn verdwenen; waarschijnlijk heeft men de inhoud daarvan voor oud papier aangezien.

Dit brengt ons op het beheer en gebruik van dit soort verzamelingen. Thans spreekt men van een 'schatkamer inferno' maar in de praktijk was de omgang met losse bouwfragmenten en documentair materiaal soms nogal wisselvallig en willekeurig. De omstandigheden in tal van musea, archeologische depots en bij diverse overheidsdiensten laat dikwijls te wensen over. Dit soort 'gesloten afdelingen' zijn een financieel blok aan het been waar men liever van af wil. De tijd is rijp om daarover van gedachten te wisselen met vakgenoten en aanverwante disciplines: hoe dient men verzamelingen en depots te beheren, te ontsluiten, toegankelijk en bruikbaar te maken? Wellicht dat de KNOB in deze discussie een rol kan spelen.

Beperkter maar toch zorgwekkend is ook de schade voor de KNOB. Onder druk van het opheffen van de subsidie van OCW heeft de Algemene Ledenvergadering van 26 april j.l. immers besloten om het bureau van de bond van het Erfgoedhuis Amsterdam naar de Faculteit Bouwkunde over te brengen. Dat is kort daarop gebeurd en de dozen met spullen werden ergens in de kelders van de TU opgeslagen. Voor alle duidelijkheid: het historische archief van de KNOB (tot 1970)

De noordwestelijke zijde van de Faculteit Bouwkunde, TU Delft na de brand van 13.5.2008 (foto Bouw- en Woningtoezicht gemeente Delft)

is eerder naar het Nationaal Archief gebracht en het archief van de redactie bevindt zich sinds begin jaren '90 bij de RACM in Zeist. Het gaat om het actuele kantoorbestand, de ledenadministratie, bestuursverslagen, voorbereidingen en afrekeningen studiedagen, een complete reeks plus overgebleven nummers van het *Bulletin*, om Cd's en Dvd's. De computer en actuele bestanden gingen gelukkig niet mee en berusten voorlopig bij de penningmeester van de KNOB, Arthur Met. Het bureau, c.q. het vanouds bekende en betrouwbare aanspreekpunt valt onder deze omstandigheden helaas enkele maanden weg. Streven is vanaf september een bureaumedewerker en werkplek beschikbaar te hebben op het secretariaat van de afdeling @MIT.

Tot die tijd is het secretariaat ondergebracht bij Arthur Met en worden post, mail en telefoon via hem afgehandeld, zie colofon. Op dit moment wordt tevens hard gewerkt aan een nieuwe website voor de KNOB. Vanaf september worden weer diverse studiedagen belegd. Nadere informatie volgt. Het zal nog wel enkele maanden duren eer de beoogde tussenoplossing, het oude hoofdgebouw van de TU aan de Julianalaan, is ingericht. Aan dit statige bakstenen monument ontworpen door architect G. van Drecht (1879-1963) van de Rijksgebouwendienst is tussen 1918 en 1923 gewerkt, maar als universiteitsgebouw voor scheikunde heeft het nooit gefunctioneerd.

De 'rode scheikunde' kwam leeg te staan, werd na de Tweede Wereldoorlog een 'kille bestuursbunker' maar zou binnenkort door het architectenbureau Braaksma&Roos tot gerieflijk appartementencomplex worden ingericht. Het lot beschikte anders. De faculteitsgemeenschap heeft in de afgelopen weken vooral aangetoond dat de kunde van het bouwen evenzeer samenhangt met aanpassen, organiseren en vooruitzien. We leven mee met het enorme verlies dat hier geleden is en wensen de leiding, de professoren Wytze Patijn, Jo Coenen en alle betrokkenen veel sterkte. De omstandigheden hebben lotgenoten van ons gemaakt en we hopen op een versterkte en intensieve samenwerking in de toekomst.

Het voorliggend themanummer gaat over ingrijpende veranderingen in de gebouwde omgeving. Cultuurhistoricus Wim Hupperetz (Erfgoed Nederland) vraagt aandacht voor de omgang met historische binnensteden vanuit ervaringen in Breda. Hij probeert te verklaren waarom verschillende disciplines verschillende standpunten kunnen innemen als het om vernieuwingsprocessen gaat. Het koppelen van inzichten zou de discussie in positieve zin kunnen stimuleren. Daarna voert Hans van den Heuvel (Universiteit Utrecht) een serie gebouwen op die in meer recente tijd een glazen overkapping hebben gekregen. Welke overwegingen speelden daarbij een rol en op welke wijze is een en ander gerealiseerd? Met het toenemen van de ervaring en het overwegen van andere oplossingen lijkt gaandeweg bewuster met de transformaties van deze voormalige buitenruimten te worden omgegaan. De historische waarde en aard van het bestaande gebouw spelen uiteraard een belangrijke rol maar ook de gekozen afwerking en de detaillering van de glazen huid. Het derde artikel is een soortgelijke casus maar dan uitgebreider beschreven door Michiel Verweij (RACM) die put uit de koele aanpak in de noordelijke regio.

De KNOB is nu even dakloos, maar ook wij staan op het punt van vernieuwing en verjonging. Een symbool daarvan is het initiatief van oud-voorzitter jhr.ir. Diederik Six dat hij bekend maakte bij zijn aftreden op 26 april j.l. Het gaat om een wisselprijs, een stimulans voor jong talent waarover in de rubriek KNOB meer te lezen valt.

Dirk J. de Vries, hoofdredacteur

Cultuurhistorie en ruimtelijke kwaliteit van de historische binnenstad

Het geheugen van een straat als inspiratiebron

Wim Hupperetz

Inleiding

Culturele planologie was tot voor kort een term die gebruikt werd als aanduiding van een relatief nieuw beleidsterrein, de integrale visie op (de aanpak van) een gebieds- of stadsdeel dat sinds de Nota Belvedere in zwang raakte. Sinds de Nota Ruimte (2006) is deze term geschrapt in het beleidsidoom en vervangen door de term 'ruimtelijke kwaliteit'. De termen culturele planologie en nu dus ruimtelijke kwaliteit worden gezien als het wondermiddel dat vanuit de 'Belvedere-gedachte' sinds 1999 naar voren wordt geschoven.¹ Maar is er wel een praktisch werkbaar kader, dat zicht biedt op een integrale visie? Het vereist meer dan alleen een gezamenlijk devies (behoud door ontwikkeling) en ook meer dan gezamenlijke projecten. Het vereist in de eerste plaats dat de werelden van de cultuurhistorie en de planners en ontwerpers op een eenduidige wijze met elkaar communiceren. Al eerder is aangegeven dat het begrip cultuurhistorie een vrij vaag en weerloos begrip is als het niet wordt geïntegreerd.² Cultuurhistorie is dus niet een opsomming maar moet gebaseerd zijn op een beredeneerde en te controleren ordening. Het subtiel onderscheid tussen cultuurhistorie en cultuurgeschiedenis zit dan ook vooral in het feit dat cultuurgeschiedenis een discipline is die de wordingsgeschiedenis van een fysieke ruimte en zijn samenleving analyseert en vergelijkt terwijl cultuurhistorie gegroeide en gelaagde situaties op een toegepaste wijze beschrijft, ordent, vertelt en verbeeldt. Cultuurhistorie wordt met name gekoppeld aan de ruimtelijke component en manifesteert zich vooral binnen het domein van cultuurbehoud en cultuurspreiding en daarbij wordt steeds vaker verwezen naar het erfgoedregime.³

In dit artikel wordt gewezen op een ordeningsprincipe dat gebruikt kan worden door om cultuurhistorie beter werkbaar over het voetlicht te krijgen. Het is geen nieuw principe maar de manier waarop het wordt toegepast kan wel vernieuwend werken. In het kort komt het neer op het operationaliseren van de drie tijdsniveaus van F. Braudel. Hiermee kan de rijkdom aan cultuurhistorische data op vrij eenvoudige wijze worden geordend en ontsloten voor de ontwerper of de planoloog. In mijn waarneming schort het op dit punt vaak aan contact en begrip en kunnen dit soort handreikingen behulpzaam zijn.

De integrale benadering die vanuit de Belvedere-gedachte

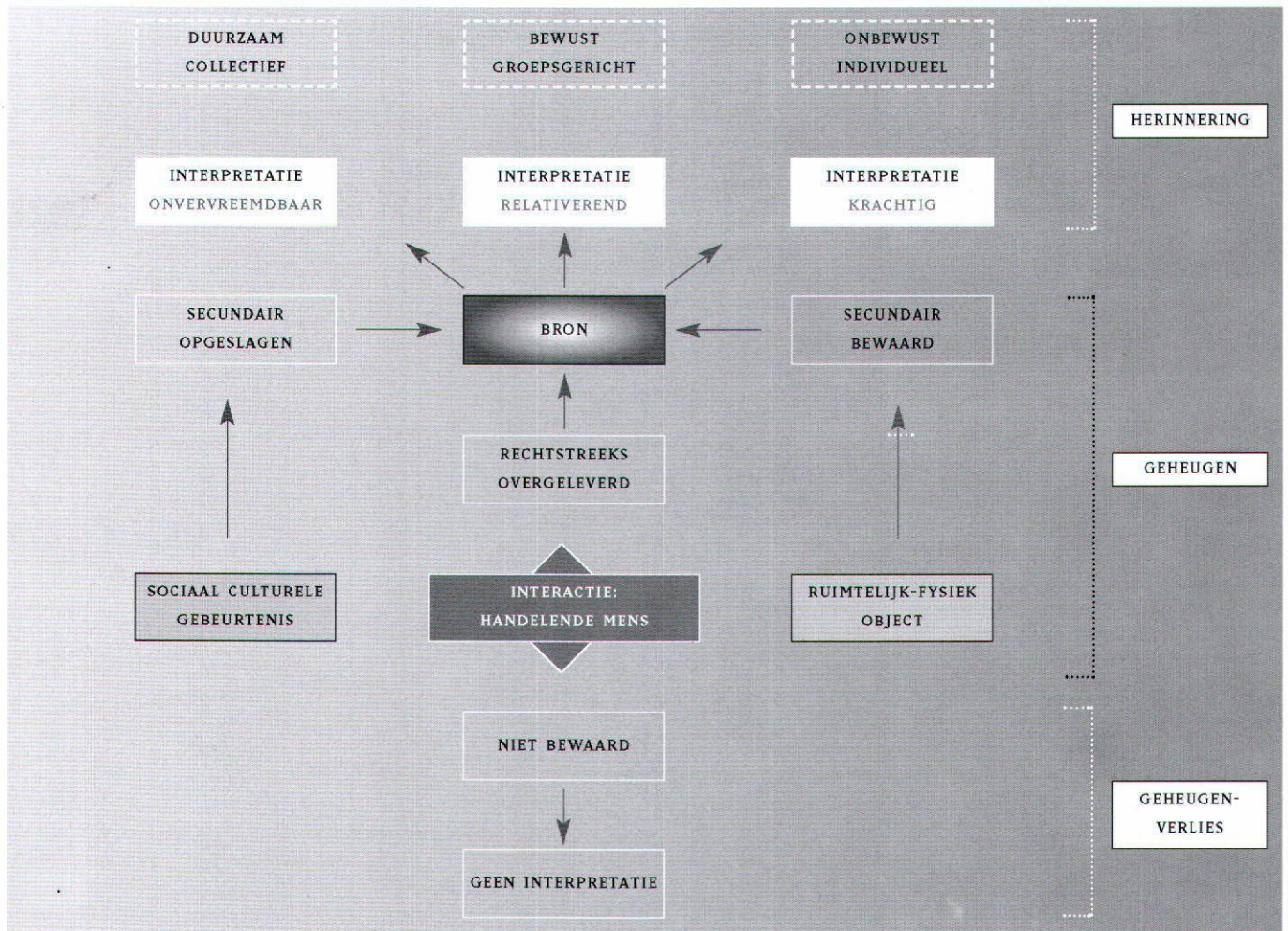
wordt voorgestaan, vergt heel wat van de betrokkenen zoals architecten, stedenbouwkundigen en van de (bouw)historici en archeologen, en zeker in samenhang en ook onderling. Vooreerst wil ik kort ingaan op de mogelijkheden en onmogelijkheden die de huidige vaktradities van archeologen, bouwhistorici, historici, stedenbouwkundigen, architecten en planologen met zich mee brengen als het gaat om culturele planologie en ruimtelijke kwaliteit. Ik zal mijn bevindingen bespreken tegen de achtergrond van een multidisciplinaire onderzoek naar de achthonderdjarige geschiedenis van één straat in de historische binnenstad van Breda.⁴

Historische onderzoekstradities

Het 'geheugen van een straat' is een metafoor die ik gebruik voor datgene dat is opgeslagen in archieven, in de bodem, in huizen en bij mensen dat te maken heeft met menselijke handelingen in een bepaalde straat, in dit geval de Visserstraat te Breda (afb. 1).⁵ Globaal gesproken hebben we het dan over de sociaal-culturele ontwikkelingen zoals bijvoorbeeld het feit dat de straat in de periode 1350 – 1590 tot de rijkste straten van Breda behoorde of dat de straat na 1960 tot het uitgaanskwartier van Breda ging behoren. Aan de andere kant spreken we over ruimtelijk-fysiek ontwikkelingen zoals bijvoorbeeld de verstening van de huizen in de late middeleeuwen, de verdichting van de bebouwing vanaf de zeventiende eeuw of de privatiseringstendensen die leidden tot extra voordeuren voor de bovenwoningen.

Deze tweedeling, sociaal-cultureel en ruimtelijk-fysiek, is niet toevallig gekozen maar hangt samen met twee belangrijke onderzoekstradities die zich bezighouden met historische binnensteden. Dat zijn enerzijds de groep van historici en kunsthistorici die, voornamelijk op basis van geschreven bronnen vooral oog hebben voor sociaal-culturele ontwikkelingen. Anderzijds gaat het om een groep van archeologen, bouwhistorici en historisch geografen die veel meer vanuit de ruimtelijk-fysieke overblijfselen hun verhaal destilleren, of iets daar tussenin (afb. 2).

Deze twee onderzoekstradities raken binnen het domein van de historische binnensteden niet echt met elkaar in gesprek. Toch is vooral in de vroegmoderne tijd en later de meerwaarde van een gecombineerde aanpak groot. Historici gebruiken

Afb. 1. Schematische voorstelling van geheugen(verlies), historisch besef en herinnering. Uitgangspunt zijn de handelingen van de mens. Gebeurtenissen kunnen worden opgeslagen en voorwerpen kunnen worden bewaard al dan niet secundair. Dit zijn de bronnen van het nog aanwezige geheugen en die kunnen worden geraadpleegd en geïnterpreteerd om te komen tot een herinnering. De waardering van die herinnering heeft te maken met het historisch besef

weliswaar archeologische gegevens maar doen dit vaak op een basaal niveau zonder echter de meerwaarde van dit soort gegevens te kunnen beoordelen of te beseffen. Andersom hanteren archeologen nog te weinig historische kaders om te komen tot syntheses of missen ze de mogelijkheden en vaardigheden tot het combineren van historische gegevens met hun archeologische dataset of rapportage.

In mijn eigen onderzoek heb ik die combinatie proberen te leggen om te zien wat de meerwaarde van een dergelijke benadering kan zijn. Het is daarbij wrang om vast te stellen dat de academische vaktradities voor dergelijke onderzoeksbenaderingen nauwelijks een werkbaar podium bieden. Echt multidisciplinaire onderzoek met betrekking tot historische binnensteden is dan ook nog schaars. Er is dan ook grote behoefte aan opleidingen die er voor zorgen dat dit begrip cultuurhistorie ook daadwerkelijk inhoud krijgt en toegepast wordt.⁶ Het relatief nieuwe beleidsterrein ruimtelijke kwali-

teit zou daar sterk mee geholpen zijn; enkele aanbevelingen volgen aan het einde van dit artikel.

De historische binnenstad als werkgebied van de stedenbouwkundige

Alsof het probleem van de twee gescheiden onderzoekstradities nog niet genoeg is, dient gewezen te worden op een tweede probleem als het gaat om het geheugen van een straat. Dat heeft alles te maken met de interpretatie, vertaling en toepasbaarheid van de beschikbare kennis over historische binnensteden. Iedereen kent de lokale archiefhouders, gedreven historici en plaatselijke archeologen die als wandelende encyclopedieën van hun stad of dorp te boek staan. Daarmee in contrast staan de plannenmakers die snel en efficiënt te werk moeten gaan en zich niet laten belemmeren door cultuur of wat dan ook. Is die cultuurhistorische analyse ook toepasbaar te maken en te vertalen naar de wereld van ontwerpers en beleidsmakers? Er is

Afb. 2. Archeologisch onderzoek in de Visserstraat waarbij de verkaveling uit de 12de eeuw werd vastgesteld en ophogingen uit later tijd (foto: Bureau Cultureel Erfgoed Breda)

sprake van een langzaam kleiner wordende kloof, tussen aan de ene kant de groep van historische onderzoekers en aan de andere kant de plannenmakers en stedenbouwkundigen.

De onderzoekers van historische binnensteden zoals stadshistorici, stadsarcheologen, bouwhistorici beschrijven en analyseren vanuit hun vaktraditie en historisch perspectief. Men neigt er toe de geschiedenis van de laatste decennia te negeren of te vermijden. Op die manier staat veel onderzoek los van de actualiteit. Met name etnologen bieden interpretatiekaders en denkrichtingen om ook de contemporaine geschiedenis in het onderzoek te betrekken. Dit gemis zorgt ervoor dat er nog te weinig sprake is van toegepast historisch onderzoek. Daarmee zeggend dat er maar weinig (academische) onderzoekers in slagen om hun cultuurhistorische analyses te vertalen naar beleidsaanbevelingen of naar de praktijk van de ontwerpers en de plannenmakers. Hierover zouden historici, archeologen en bouwhistorici zich wat meer zorgen mogen maken. De maatschappelijke relevantie van hun werk staat of valt op termijn immers met de toepasbaarheid en vertaling van hun onderzoeksgegevens.

Plannenmakers en de beleidsmakers kijken vooruit naar de toekomst en de onderzoekers kijken vooral terug en lijken

soms nauwelijks in de gaten te hebben waar de stedenbouwkundigen, de stadsvernieuwers, de architecten - allemaal mensen met een toekomstgerichte beroepspraktijk - mee bezig zijn. Hoewel niet iedereen over een kam valt te scheren, geldt dat helaas ook voor veel plannenmakers: zij zien historici als vakidioten, zich verliezend in details met verhalen doorspekt met ondoorgroendelijk jargon. In het kader van de Belvedere-gedachte 'behoud door ontwikkeling' is communicatie, of nog beter: de discussie tussen deze twee groepen noodzakelijk. Dit vergt openheid, nieuwsgierigheid, interesse en kennis voor elkaars werkwijze, inzichten en tradities.

Stenen en mensen

Keren we terug naar de historische binnenstad en kijken we naar de stedenbouwkundige dan valt op de stad meestal wordt gedefinieerd vanuit de openbare ruimte. De stedenbouwkundige structuur van een historische binnenstad kenmerkt zich door straten en pleinen, ruimtes die als het ware de verschillende bouwblokken afbakenen. Wat er binnen, tussen of onder die bouwblokken gebeurt onttrekt zich voor een belangrijk deel aan de waarneming, terwijl hier wel eeuwen lang het organisme van de

stad is gegroeid. De gevels tonen in veel gevallen niet meer en niet minder de modegevoeligheid in de loop der eeuwen en de laatste honderd jaar tonen ze vooral het bevriezende monumentenbeleid. Monumentenzorg en stedenbouw hebben nauwelijks oog voor wat men het *sociaal-historisch perspectief van de bewoner* kan noemen. Het lijkt wel of het in de monumentenzorg en in de stedenbouw niet over bewoners mag gaan. In diverse meer beschouwende studies over stedenbouw en monumentenzorg ontbreekt het sociaal-culturele perspectief van de bewoner vrijwel geheel.⁷ En dat terwijl uit het debacle van de stadsvernieuwing in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw is gebleken hoe fnuikend dit gebrek aan sociaal perspectief is geweest.⁸ Een positieve uitzondering is het weinig geciteerde overzichtswerk van Doevendans en Stolzenburg, *Stad en samenleving*.⁹

Vanuit de stedenbouw en architectuur kijkt men ondanks alle goede aanzetten en positieve bedoelingen van het Belvedere-gedachtengoed toch vaak niet dieper dan de gebouwde schil. Als er een stadsdeel gesloopt is, ontstaat de neiging om te denken dat het geheugen daarmee ook verloren is: *tabula rasa*. Dat geheugen is echter meer dan de gebouwde omgeving; het omvat, zoals al eerder is omschreven, ook een geheel van gebeurtenissen die hun neerslag hebben gevonden in geschreven bronnen, in de grond bewaard bleef, in kaarten en in een orale traditie voortbestaan.

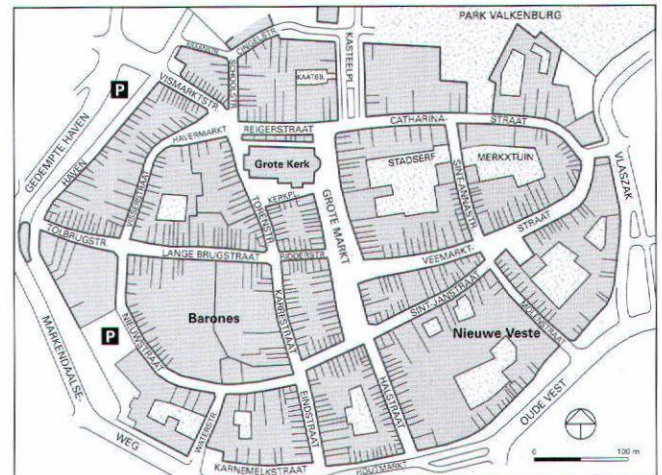
Keren we terug naar de opgave van stedenbouwkundigen. Zij bedenken en ontwikkelen een visie op ruimtelijke structuren, onder andere voor historische binnensteden. Zij hebben al dan niet een gevoeligheid voor traditie en de plek waar men mee aan de slag gaat. De stedenbouwkundigen snakken vaak naar bronnen, als inspiratie voor hun nieuwe plannen. Vanuit de stedenbouw zelf en vanuit aangrenzende disciplines zoals historische geografie en de monumentenzorg worden steeds meer pogingen gedaan om de complexe historische stedenbouwkundige ontwikkeling zichtbaar te maken en een serieus onderdeel te laten zijn van het ontwerpproces in de ruimtelijke ordening.¹⁰

Aan de andere kant is er langzamerhand een situatie ontstaan waarin architecten en stedenbouwkundige zich kunnen beroepen op onwetendheid: alles is toch gesloopt, alles is toch weg, *fuck the context*, zoals Rem Koolhaas eerder riep. Zijn grootschalige projecten in China, en met name in Beijing waar complete stadsdelen ter grootte van de stad Den Haag worden gesloopt, zijn daar een extreem voorbeeld van. Koolhaas wordt niet voor niets al 'de Leni Riefenstahl van de Lage Landen' genoemd.¹¹ Dat dit soort rigoureuze ingrepen gebeuren met beperkte afwegingen, geeft aan dat men alleen vooruitkijkt en geen samenhang meer ziet tussen het geheugen van een plek en de daaraan gekoppelde herinnering. Men creëert dan een herinnering vanuit een eigen, veelal gefantaseerde, context en noemt dat dan historische inspiratie. Dat leidt onherroepelijk tot een al dan niet gewilde breuk met het verleden, die kan leiden tot anomalieën, tot keuzes die de traditie ontkent en tot keuzes die niet bedacht zijn vanuit een structuur maar vanuit een evenement. Dit heeft maar al te vaak tot gevolg dat men doet aan

ruimtelijk consumisme en dat leidt weer tot grootschaligheid die haaks staat op de fijnmazige structuur van een historische binnenstad.

Bouwblokken

Binnen monumentenzorg wordt de complexiteit en de fijnmazigheid van de historische binnensteden pas een echt aandachtsgebied ten tijde van de stadsvernieuwing aan het einde van de jaren zestig. In de praktijk betekende dit dat er vooral gedacht werd in beschermde stads- en dorpsgezichten. Vanaf 1961 was er de mogelijkheid om deze aan te wijzen. Pas na de reorganisatie van de Rijksdienst in 1972 ontstond er een afdeling Stedenbouw en werd er in districten gewerkt aan planvorming terwijl de aanwijzing het werk bleef van de Kunsthistorische afdeling.¹² In die periode wordt een deel van de Bredase binnenstad aangewezen als beschermd stadsge-

Afb. 3. Tekening en luchtfoto van de historische binnenstad van Breda met herkenbaar de bouwblokken en de grootschalige bebouwing, zoals de parkeergarage aan de Tolburgstraat, de Barones en de Nieuwe Veste (bibliotheek), (tekening Cartografisch Bureau Map, Bert Stamkot)

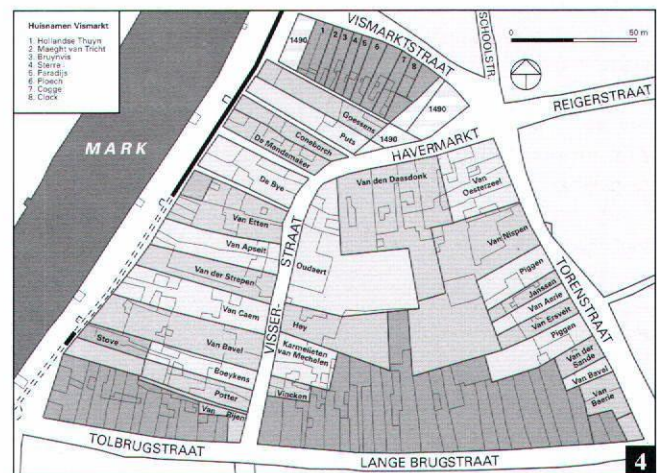
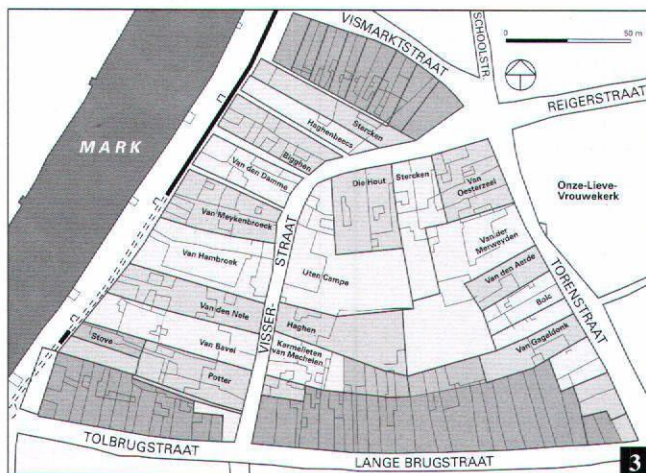
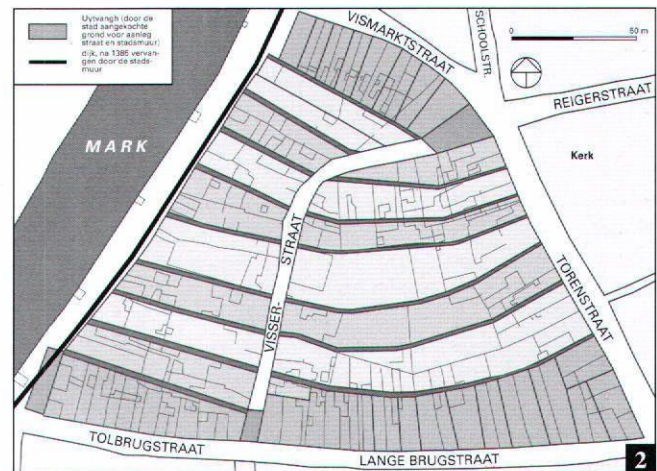
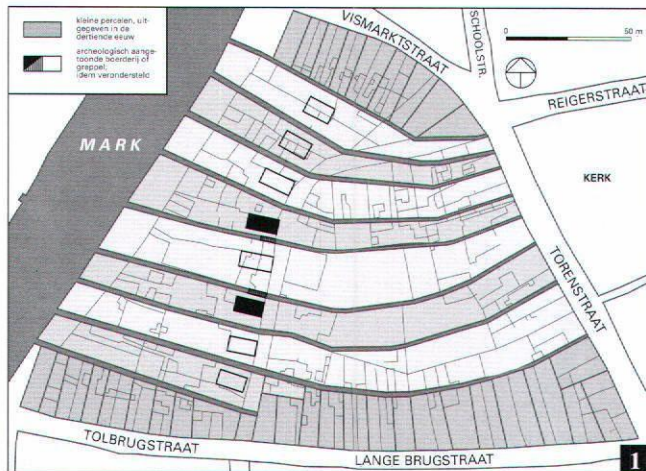
zicht. De term *gezicht* geeft echter al aan dat het nog steeds een beleid is dat berust op de buitenkant van de gebouwen terwijl de interne bouwkundige en stedenbouwkundige structuur van een bouwblok pas later werden beschreven (afb. 3). Het is dan ook opmerkelijk dat de term 'bouwblok' in twee belangrijke stedenbouwkundige publicaties, vanuit het perspectief van de stedenbouwkunde en monumentenzorg niet wordt gebruikt.¹³ Van Voorden spreekt over *aaneengesloten bouwwerken en gemeenschappelijke gevelrooilijnen* – duidelijker kan niet worden geïllustreerd dat men het bouwblok alleen vanaf de buitenkant wenst te definiëren. De stedenbouwkundige Heeling hanteert de term *eiland* als alternatief, maar ook dit wijst weer op een omschrijving van buitenaf.¹⁴ De laatste decennia is er wel beduidend meer oog voor (bouw)historie van bouwblokken maar dat heeft nog niet geleid tot nieuwe impulsen op stedenbouwkundig gebied.¹⁵ Overigens is er binnen de Monumentenwet van 1988 wel de mogelijkheid om stedenbouwkundige structuren te bescher-

men. Het bestemmingsplan komt echter voort uit de Wet op de Ruimtelijke Ordening en vanuit die invalshoek wordt – en dat is ook wel begrijpelijk – weinig aandacht besteed aan de sociaal-culturele aspecten van de openbare ruimte. Een integrale benadering is lastig, omdat het ruimtelijke ordeningsbeleid berust bij het ministerie van VROM en het cultuurhistorische kwaliteitsbeleid valt onder het ministerie van OCW.¹⁶

Wooncultuur, verkaveling, bouwblok en casco

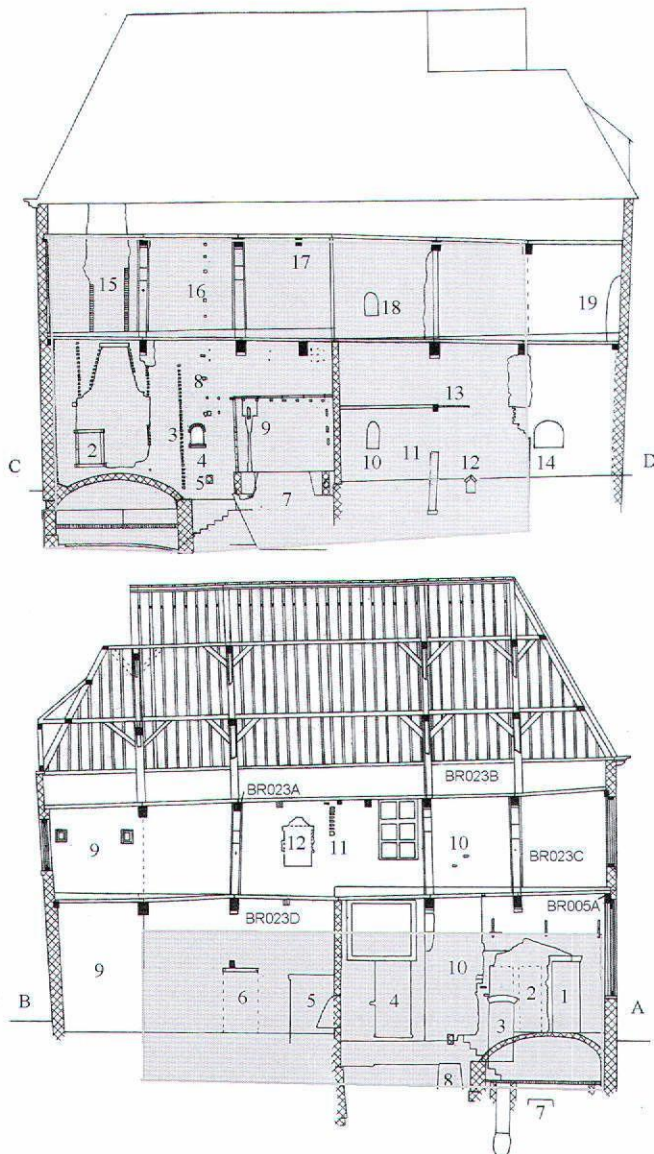
De cultuurhistorische analyse van de Visserstraat in Breda maakt duidelijk dat de woonfunctie, de verkaveling, de casco's van de huizen en het fenomeen bouwblok de belangrijkste stedenbouwkundige constanten zijn (afb. 4).

Al die eeuwen wonen hier mensen, worden er huizen gebouwd, ingericht en bewoond. De wooncultuur en de identiteit van deze straat zijn dan ook gefundeerd op dit elementaire gegeven. De vormgeving van de huizen in de Vissers-

Afb. 4. De Visserstraat in vier ontwikkelingsfasen: 4.1. De ontginningsfase in de periode 1175-1250, 4.2. De verkaveling na de aanleg van de straat in 1330 4.3. De percellering rond 1435 met een ruilverkaveling aan de latere Havermarkt. 4.4. De straat kort na de stadsbrand van 1490 als de Havermarkt is aangelegd. De namen van de huizen aan de Vismarkt dateren van rond 1520-1530, (tekeningen Cartografisch Bureau Map, Bert Stamkot)

traat werd bepaald door de technische mogelijkheden en door de beschikbaarheid van bepaalde bouwmaterialen. Het gevaar van de stadsbranden en de toename van productie van bakstenen veranderde de bouwkundige opzet en daarmee ook het bouwbedrijf in de veertiende en vijftiende eeuw, zeker na de stadsbranden van 1490 en 1534. In de twintigste eeuw veranderde het bouwbedrijf nogmaals rigoureuus en kregen we te maken met een overgang van een baksteenbouwtraditie naar een nieuwe bouwtraditie, die gekenmerkt wordt door harde bouwmaterialen zoals beton, staal, aluminium en kunststof kozijnen. Materiaal wordt goedkoper ten opzichte van arbeid

Afb. 5. Het casco van het huis Visserstraat 31 te Breda. Zijaanzichten van de zuidgevel (boven) en de noordgevel (onder) met in grijs aangegeven het muurwerk dat dateert van voor de stadsbrand van 1490. De br-codes geven de balken aan die dendrochronologisch zijn onderzocht (tekening auteur)

en dit heeft tot gevolg dat er ook eerder voor wordt gekozen om te slopen. Het verandert ook de bouwvolumes en dus ook de interne structuur van een huis en dat heeft weer invloed op de wooncultuur.

Structuur

Er is veel veranderd sinds de aanleg van de Visserstraat rond 1315, maar de verkaveling die destijds werd uitgezet en de huizen die hier in de periode 1450-1850 werden gebouwd, zijn nog altijd de basis voor de ruimtelijke hoofdstructuur van de Visserstraat.

In plaats van huizen kan beter worden gesproken van casco's (afb. 5), omdat het interieur en de voorgevel van de huizen – het aanzicht van de huizen – onder invloed van mode veranderen. Die veranderingen kunnen zonder al te veel problemen worden doorgevoerd binnen de hoofdopzet van het huis: het casco, de zij- en achtergevels, kelders, balklagen en kappen bleven eeuwen lang uitgangspunt voor telkens nieuwe architectonische plannen en afwerkingen.

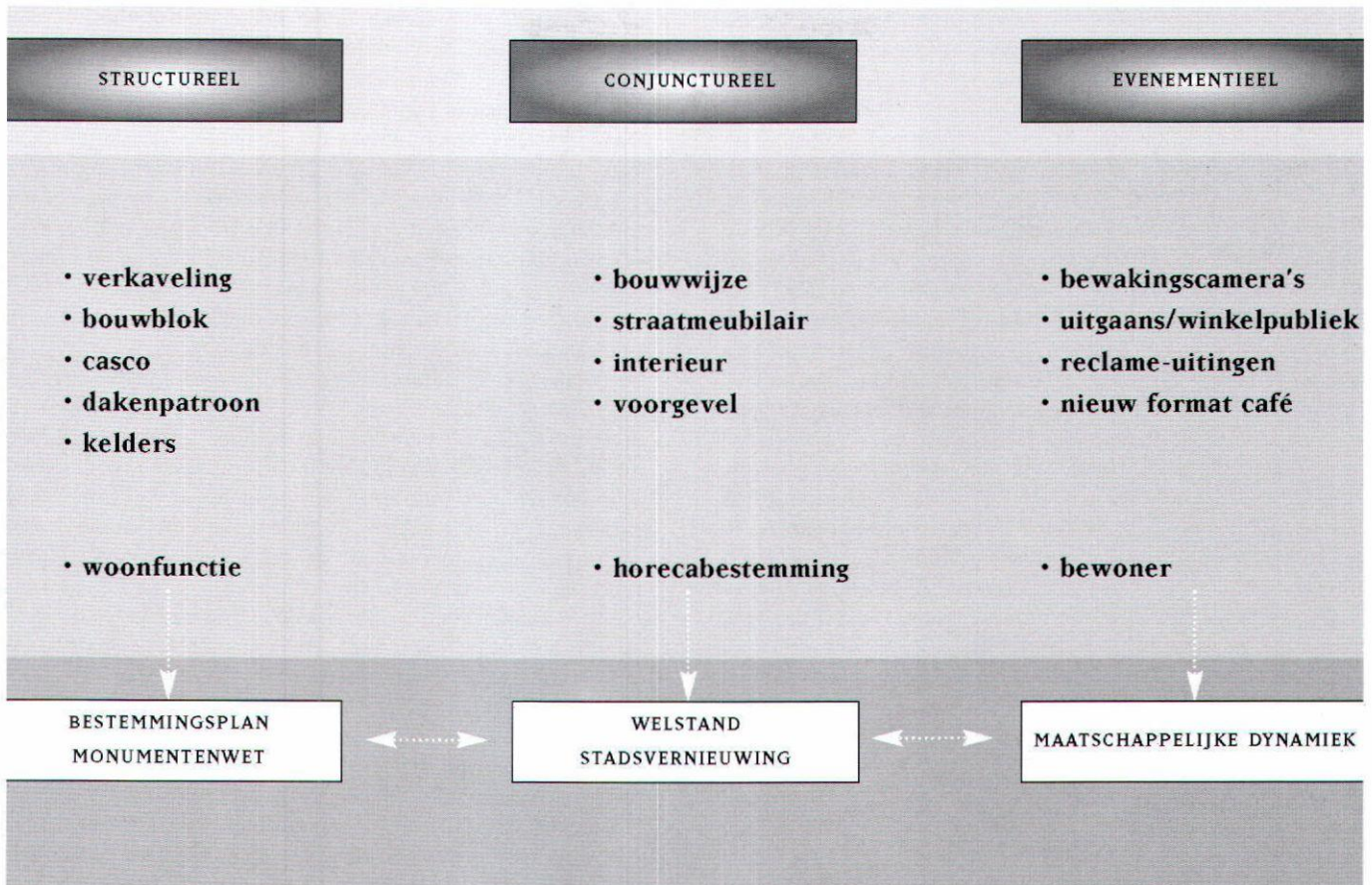
Het bouwblok is een belangrijk organiserend stedenbouwkundig principe van de laatmiddeleeuwse stad en symboliseert ook de kerntegenstelling openbaar en privé, buiten en binnen. Zeker sinds de zestiende eeuw maar waarschijnlijk al vroeger, zijn de bouwblokken rond en aan de Visserstraat gesloten gevelwanden en ommuurde erven met afsluitbare poorten die toegang bieden tot de grote kavels en hoven in het binnenterrein. Het is belangrijk om vast te stellen dat de moderne stedenbouw de ontmanteling van het bouwblok tot gevolg heeft, met als doel om los te komen van het gesloten stadsbeeld.

De bouwblokken rondom de Visserstraat hebben drie belangrijke ruimtelijke kenmerken. In de eerste plaats refereren de grenzen van de verschillende kavels nog in hoofdlijnen aan een verkaveling uit de twaalfde eeuw, nog voordat de straat was aangelegd. In de tweede plaats is met de aanleg van de straten, de stadsmuur en de Havermarkt de grens van de bouwblokken bepaald. Als derde element kunnen de casco's van de huizen worden genoemd die – voor zover nog aanwezig – de organische gegroeide stad weer spiegelt. Deze markeringspunten bestaan op hoofdlijnen nog steeds. Die drie structuren visualiseren de continuïteit van deze plek en dienen dan ook in stedenbouwkundig opzicht als een duurzame herinnering te worden gebruikt en gewaardeerd.

Historisch besef

Waarderen en beschermen moet niet bevriezen of terugrestaureren betekenen – elke poging daartoe gaat in tegen de straat of historische binnenstad als dynamisch cultuurverschijnsel. Maar wat en hoe dan wél te waarderen?

Uitgangspunt bij de analyse die ik gemaakt heb, is een driedeling die herkenbaar is tussen alledaagse gebeurtenissen, conjuncturele ontwikkelingen en structurele aspecten zoals omschreven door Braudel.¹⁷ Hiermee krijgt men vat op een verschillende waardering omdat aan deze drie tijdsniveaus

Afb. 6. Schema met structurele, conjuncturele en evenementiële aspecten, zoals die te onderscheiden zijn in de achthonderjarige bewoningsgeschiedenis van de Visserstraat. Verder zijn ook enkele beleidsmatige instrumenten genoemd die gekoppeld kunnen worden aan de verschillende aspecten

ook verschillende vormen van historisch besef worden gekoppeld (afb. 6).

Het hanteren van verschillende tijdlagen is iets wat elke historicus per definitie doet, ook al is hij zich er niet altijd van bewust. Op het moment dat bronnen worden geraadpleegd of geordend, ontstaat geschiedschrijving en krijgen de bronnen en interpretaties een plek binnen het nieuw geschreven geschiedverhaal. Aan de ene kant is er de tijdlaag van de objectieve chronologie en feiten – dat gebeurde toen op die plek – die aan de andere kant een plaats krijgen binnen een nieuwe rangschikking van feiten. En dat laatste leidt tot de vorming van een eigen en subjectieve tijdlaag met een eigen betekenis.¹⁸

Aan het evenementiële is dikwijls een onbewuste directe historische herinnering gekoppeld die als krachtig en individueel wordt gewaardeerd. Conjuncturele ontwikkelingen willen we in perspectief plaatsen en het historisch besef dat daar aan gekoppeld is werkt sterk ordenend en relativierend en leidt tot een zekere mate van identiteitsbesef bij groepen.

De structurele aspecten hebben een duurzaam en collectief karakter als het om historisch besef gaat – men duidt dit vaak aan als onvervreemdbaar cultuurgoed om het belang aan te geven.

Traditie en vernieuwing

Hoe gaan wij met het verleden om? Cruciale tegenstelling is natuurlijk die tussen traditie en vernieuwing. Traditie is minder dominant dan honderd jaar geleden, vernieuwing lijkt belangrijker te worden en sneller te gaan. Kortom, het verleden verliest terrein als vanzelfsprekend precedent, en respect voor dat verleden is dan ook niet meer automatisch aanwezig.¹⁹ Vernieuwing na de oorlogsverwoestingen in de Tweede Wereldoorlog en daaropvolgende saneringen in het derde kwart van de twintigste eeuw zijn het gevolg van de 'vooruitgangsgedachte', de redelijk dramatische demografische voorspellingen en het modernisme onder Amerikaanse invloed.

In de stedenbouwkunde is dat conflict tussen traditie en vernieuwing hét thema sinds het begin van de twintigste eeuw. Belangrijke vragen die daarbij telkens terugkomen, hebben te maken met functies (wáár wélke voorzieningen?) én ruimtegebruik (waar liggen de grenzen van het ruimtelijk consumisme?).

Kernvraag is, of een nieuw gebouw of de nieuwe functie het waard is om bepaalde cultuurhistorische waarden op te geven. Het gaat daarbij om de waardering van het bestaande ten opzichte van het nieuwe. Bij die vernieuwing wordt sterk geredeneerd vanuit een vooruitgangsgeloof en daarbij hoort

ook een tendens tot intensivering van ruimtegebruik.²⁰ Ruimte in een stad is per definitie schaars en dat leidt bij stedenbouwkundigen automatisch tot intensiveringbeleid, alsof er angst voor de leegte is.

De hang naar traditie binnen de architectuur en stedenbouwkundige is ontstaan in de negentiende eeuw. Figuren als Pierre Cuypers en Victor de Stuers werden gevoed door de Romantiek en gaven er een nationale betekenis en inhoud aan. De Stuers was in staat om een nationaal monumentenbeleid op poten te zetten.²¹ Het was een reactie op de stormachtige opkomst van de moderne industriële samenleving waarin men van alles in rap tempo zag verdwijnen. Het credo was veelal 'redden wat er nog te redden valt'. In architectonisch opzicht leidde dit tot de zogenoemde neostijlen, waar de hang naar traditie duidelijk spreekt. Het is in feite een historische architectuur die de fascinatie voor de geschiedenis sterk verbeeldde en de band met het verleden wilde versterken. Maar het bepaalde ook de geboorte van de monumentenzorg in Nederland. Het is een romantische ideologie die tot doel heeft om het verleden weer te laten herleven, zij het met anachronistische middelen. De monumentenzorg speelt in veel opzichten nog steeds in op die traditie en dat is ook begrijpelijk. *Behoud gaat voor vernieuwing* was nog decennialang het devies na de invoering van de monumentenwet van 1961. Dat ontwikkeling als paradigma lastig is voor monumentenzorg wordt duidelijk uit een citaat van Cees Peeters uit 1978: "Restaureren betekent altijd veranderen en is dus zeker niet het eerste oogmerk van de monumentenzorg die uit is op het behoud van historische waarden".²²

Zo *close* als de architecten Cuypers en consorten waren met de negentiende-eeuwse monumentenzorgers, zo afstandelijk werd hun relatie in de loop van de twintigste eeuw. Er kwam een sterke reactie op die 'traditionele' architectuur en ontstaat er een beweging van modernistische architecten die zich sterk afzet tegen de negentiende-eeuwse traditie. Architecten als Berlage en De Bazel zitten daartussenin. Vanuit de gedachte dat de toekomst mooier is dan datgene wat de geschiedenis aanreikt, streeft men naar vernieuwing, hetgeen uiteindelijk gestalte kreeg in de Nieuwe Zakelijkheid. Neostijlen worden door deze modernistische stroming afgedaan als anachronistische kitsch en als oubollig neergezet. Maar uiteindelijk jagen veel modernistische architecten en stedenbouwkundigen ook een droombeeld (van een rationele orde) na. Overigens wordt die rationele orde nu net zo ter discussie gesteld als de hang naar traditie van de negentiende-eeuwse voorgangers.²³

Aanbeveling

Tellen we de eerdergenoemde leemtes en tekorten bij elkaar op, dan is er vanuit twee kanten te weinig oog voor *het geheel van objecten en gebeurtenissen van de handelende mens* op het niveau van de historische binnenstad. Ook al is een huis, een straat of een bouwblok gesloopt en al zijn de bewoners verhuisd of overleden, dan is er nog altijd een geheugen dat de basis kan zijn voor een herinnering die verbonden is met deze plek, met die bouwlocatie. Het vreemde doet zich voor

dat archeologische sporen – die meestal vernietigd worden vanwege een nieuw bouwplan – dat heel concreet kunnen aantonen, terwijl historische bronnen er ook zijn, maar al te vaak onzichtbaar blijven.

De meerwaarde van multidisciplinair onderzoek naar een historische binnenstad is vooral gelegen in een koppeling tussen onderzoek van enerzijds het ruimtelijk-fysiek aspect en anderzijds het sociaal-culturele aspect. Door hier ook een langetermijnperspectief aan te koppelen, ontstaat er ook meer inzicht in de gelaagdheid en de verschillende snelheden waarmee processen plaatsvinden. Verder dient ook de stap tussen onderzoek en ontwerp meer aandacht te krijgen.²⁴

De belangrijkste aanbevelingen zijn dan ook relatief eenvoudig en slaan op twee dingen.

In de eerste plaats gaat het om professionals, dus zowel uit de wereld van cultuurhistorie als uit de ruimtelijke ordening, die de discussie over traditie en vernieuwing in een historische binnenstad willen aangaan. Daarbij is het cruciaal dat zowel het ruimtelijk-fysieke aspect als het sociaal-cultureel aspect meeweegt en combineer beide aspecten zoveel mogelijk, want ze kunnen niet zonder elkaar. Uiteraard vergt dit veel van onderzoekers, van ontwerpers en met name in de bestaande opleidingen moet hier meer aandacht voor komen.

In de tweede plaats moet die discussie ook wel een formele context krijgen. Naar mijn mening kan dit het beste door in het bestemmingsplan een cultuurhistorische paragraaf op te nemen waarmee cultuurhistorisch onderzoek – in ieder geval in beschermde stads- en dorpsgezichten – kan worden afgedwongen als bouw- of sloopvergunningen gaan spelen. Naar analogie van de archeologiewetgeving dient dit multidisciplinaire onderzoek ook een wettelijke basis te krijgen.

Noten

- ¹ F. van der Ploeg, 'Culturele planologie', *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening* 4 (1999) 3.
- ² A. Schuurman, 'Vertel, muze, vertel. Geschiedenis, ruimte en cultureel erfgoed' in M.A.W. Gerding (red.), *Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte. Historiae Agriculturae 33* Groningen/Wageningen 2003, 9-48.
- ³ W. Frijhoff, *Dynamisch erfgoed*, Amsterdam 2007, 34.
- ⁴ De tekst is in aangepaste vorm uitgesproken tijdens een studiedag van de KNOB in de Grote Kerk te Breda op 29 januari 2005. Deze bijdrage is grotendeels gebaseerd op hoofdstuk 7 van mijn dissertatie W. Hupperetz, *Het geheugen van een straat. Achthonderd jaar wonen in de Visserstraat te Breda*, Utrecht 2004. Met dank aan D. J. de Vries voor zijn redactionele commentaar en H.L. Janssen voor eerdere discussies en stimulansen.
- ⁵ Het geheugen van een stad is door Frijhoff al eens treffend gedefinieerd als *het resultaat van een complexe wisselwerking tussen de historische, materiële structuur en infrastructuur van de stad, haar functies naar binnen en naar buiten en de veelheid aan sociale praktijken van haar inwoners, met inbegrip van hun fysieke omgang met de stad en de zin die ze eraan geven*; W. Frijhoff., 'De stad en haar geheugen', in: Sj. Cusveller (red.), *Stad! De stad en haar iden-*

- titeit, Hoogezand 1994, 29-58, 44.
- 6 Het gaat dan met name om Erfgoedstudies aan verschillende hogescholen en universiteiten en voor onderzoek zijn alle ogen gericht op het nieuw opgerichte erfgoedinstituut CLUE van de Vrije Universiteit Amsterdam, dat het Erfgoed van 'Cultural Landscape and Urban Environment' als aandachtsgebied heeft.
- 7 Zie de studies van L.A. de Klerk, *Op zoek naar de ideale stad*, Deventer 1980; F.W. van Voorden, *Schakels in stedenbouw*. Een model voor analyse van de ontwikkeling van de ruimtelijke kwaliteiten van 19de-eeuwse stadsuitbreidingen op grond van een onderzoek in Gelderse steden, Zutphen 1983; J. Heeling, H. Meyer en J. Westrik, *Het ontwerp van de stadsplattegrond*. De kern van de stedenbouw in het perspectief van de eenentwintigste eeuw. Deel I, Amsterdam 2002; W. Denslagen, *Romantisch modernisme. Nostalgie in de monumentenzorg*, Amsterdam 2004.
- 8 S.M. Pruys, *De paradijsbouwers, anti-kunstzinnige opmerkingen over de gebouwde omgeving*, Utrecht 1974.
- 9 K. Doevendans en R. Stolzenburg, *Stad en samenleving* (Groningen 2000).
- 10 Zie: de oratie van de stedenbouwkundige H. Bekkering, *Intreerede*, Delft 1999 en E. Taverne, 'Sleutelen aan een draaiende motor. Bernardo Secchi's plan voor Siena', *Archis* 12 (1989), 15-21, de historisch-geograaf J. Renes, *Landschappen van Peel en Maas. Een toegepast historisch-geografisch onderzoek in het streekplangebied Noord- en Midden Limburg*, Maastrandse Monografieën groot formaat 9, Leeuwarden 1999, speciaal 495 e.v en P. van Dun, 'Vijftig jaar stedenbouwkundige monumentenzorg' in: P. Don e.a. (red.) *In dienst van het erfgoed. Jaarboek Monumentenzorg 1997*, Zwolle 1997, 167-193.
- 11 Benaming die architectuurcriticus Bernard Hulsman (NRC) gaf in 2004.
- 12 P. van Dun, 'Vijftig jaar stedenbouwkundige monumentenzorg' in: P. Don e.a. (red.) *In dienst van het erfgoed. Jaarboek Monumentenzorg 1997*, Zwolle 1997, 167-193, 174.
- 13 F.W. van Voorden, *Schakels in stedenbouw*. Een model voor analyse van de ontwikkeling van de ruimtelijke kwaliteiten van 19de-eeuwse stadsuitbreidingen op grond van een onderzoek in Gelderse steden, Zutphen 1983 en P. van Dun, 'Vijftig jaar stedenbouwkundige monumentenzorg' in: P. Don e.a. (red.) *In dienst van het erfgoed. Jaarboek Monumentenzorg 1997*, Zwolle 1997, 167-193.
- 14 J. Heeling, H. Meyer en J. Westrik, *Het ontwerp van de stadsplattegrond*. De kern van de stedenbouw in het perspectief van de eenentwintigste eeuw. Deel I, Amsterdam 2002, 75-77.
- 15 Zie de publicaties van A.C.F. Koch, *Het Bergkwartier te Deventer. Huizenboek van een middeleeuwse stadswijk tot 1600*, Zutphen 1988 en meer recent het onderzoek dat in Utrecht door BBA is uitgevoerd naar het Driftcluster: *Cultuurhistorische Effect Rapportages Utrecht, rapporten juni 2003. Driftcluster, Complex achter Sint Pieter 200, Grachtencluster* en A. van Drunen, *'s-Hertogenbosch van straet tot stroom*, Zwolle 2006.
- 16 P. van Dun, 'Vijftig jaar stedenbouwkundige monumentenzorg' in: P. Don e.a. (red.) *In dienst van het erfgoed. Jaarboek Monumentenzorg 1997*, Zwolle 1997, 167-193, 170 en 191-192.
- 17 F. Braudel, *Geschiedschrijving*, Baarn 1979, 45-84; voor deze driedeling in de vormen van historisch besef, zie E. Jonker, 'De betrekkelijkheid van het moderne historisch besef', *Bijdragen en mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 30-46.
- 18 H. Jansen, 'Braudels drie tijdlagen en de paradox van de dubbele en toch enkelvoudige tijd', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 116 (2003) 517-535, 526-527.
- 19 J. Perry, *Wij herdenken dus wij bestaan*. Over jubilea, monumenten en de collectieve herinnering, Nijmegen 1999, 111.
- 20 W. Denslagen, *Romantisch modernisme. Nostalgie in de monumentenzorg*, Amsterdam 2004, speciaal: 145, 151 en 153.
- 21 J. Perry, *Ons fatsoen als natie. Victor de Stuers 1843-1916*, Amsterdam 2004.
- 22 W. Denslagen, 'Overleefde schoonheid. Vijftig jaren restaureren en verbouwen' in: P. Don e.a. (red.), *In dienst van het erfgoed. Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1947-1997. Jaarboek Monumentenzorg*, Zwolle 1997, 194-215, 195
- 23 W. Denslagen, *Romantisch modernisme. Nostalgie in de monumentenzorg*, Amsterdam 2004, 177.
- 24 Op dit terrein heeft het Projectbureau Belvedere, mede door de aanstelling van de Belvedere-hoogleraren, een belangrijke rol gespeeld en die zou ook na 2009 voortgezet moeten worden.

Glazen overkapping van binnenplaatsen: te veel zorg breekt het glas?

Hans van den Heuvel

Dit artikel is een verslag van een onderzoek naar glazen overkapping over binnenplaatsen van rijksmonumenten, meest aangebracht in de afgelopen drie decennia. Bij dit onderzoek is gekeken naar de noodzaak en functionaliteit van de overkapping en de wisselwerking met de monumentale waarde. Ook (ontwerp)- technische, visuele en maatschappelijke aspecten komen aan bod. Wat adviseerde de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ), sinds november 2006 de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM), bij deze kwesties volgens planbeoordeling ex artikel 11-16 MW 1988?

Het woord *binnenplaats* kent in het Nederlands een aantal synoniemen: cour, koer (Vlaams), hofje, pandhof (klooster), plaatsje, patio (Spaans), peristylum (Latijn). De binnenplaats roept in verschillende talen een eigen sfeer op. Het Franse *cour* (d'honneur) is afgeleid van het Latijnse 'cohors', militaire afdeling' maar ook 'omheinde ruimte'. Het Engelse *courtyard* of (*inner*) *court* (*yard*) is daar mee verwant. Het gebruik van de binnenplaats kan divers zijn: openbaar, semi-openbaar of privaat. De bouwkundige term *binnenplaats* wordt gedefinieerd als: 'open ruimte omgeven door delen van een gebouw, vaak tussen voor- en achterhuis als lighthof', *overkapping* als 'kapconstructie doorgaans over grote ruimte en in het zicht blijvend'.¹ Er bestaan als eenheid ontworpen en niet ontworpen binnenplaatsen, de eerste categorie op te vatten als 'disegno' en vertegenwoordigt architectuurhistorische kwaliteiten. De tweede groep is ontstaan door succesieve bebouwing met als gevolg een restruimte. Beide zijn binnenplaats, maar in het eerste geval is de architectuurhistorische dimensie ruimer aanwezig. Een goed voorbeeld voor een complex waarbij beide soorten binnenplaatsen naast elkaar voorkomen is het Museum van Oudheden te Leiden, dat later nog ter sprake komt. Bij het voornemen binnenplaatsen te overkappen die deel uitmaken van een rijksmonument spelen verschillende aspecten een rol. Men kan de ruimte in stedenbouwkundige zin waarderen, de kenmerken van het gebouw zelf beschouwen en de te volgen techniek analyseren van de toe te voegen overkapping.

Het geheel hoort bij het begrip 'stedelijk weefsel' met zijn open en gesloten ruimten.² Bij de waardering van 'de leegte' zijn de volgende karakteristieken van belang: de architectuur

en typologie, de buitengevelafwerking, de kozijnen en ramen, de bestrating, de open lucht, de lichtval. Bij de overkapping zelf, die het inbrengen van allerlei techniek vergt, zijn de vragen bouwtechnisch van aard: is de constructie zelfdragend of worden de muren (over)belast? hoe zijn de aansluitdetails op de gevels, de goten en de kap? is de afwatering voldoende en kan de kap gereinigd worden? Wat zijn de effecten op het binnenklimaat?

Een vroeg voorbeeld in Nederland van een overkapte binnenplaats vormt de Boterhal achter de Waag te Leiden, gebouwd in Hollands-classicistische stijl door Pieter Post van 1659-1659. De typologie van een beursgebouw vereist een open binnenplaats, zoals ook in de stedelijke vleeshal (1607) schuin tegenover het stadhuis in Leiden, maar men vond het nodig kort na de oplevering Post te vragen het beursplein te overkappen, uiteraard nog niet in glas (afb. 1).³

Vermeldenswaard in de categorie beursgebouw is de vroege glazen overkapping van de Korenbeurs te Schiedam uit 1872, gebouwd in 1792 naar ontwerp van Giovanni Giudici, en zal later besproken worden.

Halverwege de 19de eeuw werd de seriematige glasfabricage in grote formaten, technisch mogelijk met als icoon het 'Cry-

Afb. 1 Interieur van de Boterhal te Leiden met 17de-eeuwse overkapping van Pieter Post (foto auteur 2007)

stal Palace' van Joseph Paxton in Londen (1850). Rond die tijd werd in Nederland de cour d'honneur van Château Neubourg te Gulpen (Zuid-Limburg) van een glazen overkapping voorzien door de Brusselse architect V. Evrard.⁴ Een andere technisch-innovatieve overkapping is aangebracht in 1897 over de binnenplaats van kasteel 'De Haar'.⁵ Men maakte gebruik van 'ijzercement', een vroege vorm van gewapend beton, naar een patent van de Franse tuinman Joseph Monier. De Belgische architect Joseph Paris gaf hieraan uitvoering, onder directie van Pierre Cuypers.

Aan de hand van het 'Pandsarchief' van de RACM te Zeist, de literatuurstudie en persoonlijke ervaringen van de auteur zijn objecten onderzocht.⁶ Uitgesloten werden objecten buiten Nederland en glazen aanbouwen.⁷ Buiten de studie viel ook de glazen overkapping van de ruïneuze Broerekerk te Bolsward.⁸ De *inclusie* van het nieuwe Stadhuis te Zutphen was aan kritiek onderhevig, ging gepaard met de sloop van enkele rijksmonumenten, heel bijzonder, en zal daarom wèl besproken worden.

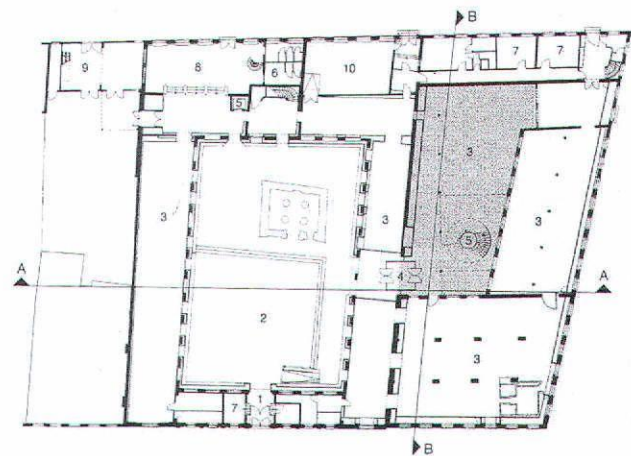
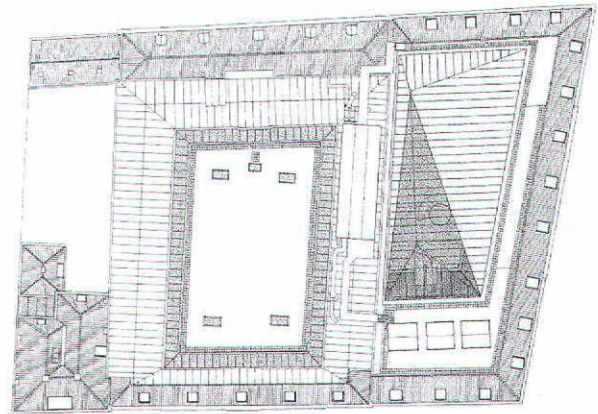
Voor de oorspronkelijke bestemming van de onderzochte monumenten kan men de volgende typologische indeling maken: *kloosters, wees- of armenhuizen, hospitalen, raad- of stadshuizen, kastelen, handelsbeurzen, scholen en woonhuizen*. Voor de militaire gebouwen luidt de onderverdeling: *kruidhuizen, (scheeps-) arsenalen en kazernes*.

Michiel Verweij schreef in 1993 een artikel over de overkapping van het Prinsenhof te Delft in het *Bulletin KNOB*. Tot besluit noemt hij een elftal andere objecten, gerealiseerd vanaf 1979, waarvan er toen nog twee in de planfase verkeerden.⁹ In dit onderzoek is er intussen al sprake van 25 vergelijkbare projecten, waaruit er *tien* zijn *geselecteerd*. Onder de selectie is één project in de uitvoerfase, namelijk het Scheepvaartmuseum Amsterdam. Hierna volgt de selectie in chronologische volgorde, op basis van het jaar van advisering.

1. 1979 Rijksmuseum van Oudheden, voormalig 'Hof van Zessen' te Leiden

Het monument heeft een 17de-eeuwse oorsprong aan het Rapenburg. Verbouwingen in 1750 en 1817 volgden met toevoeging van een verdieping. Sinds 1818 heeft het een museumfunctie gekregen. In de 19de eeuw werd een zuidvleugel toegevoegd. In 1943 werden de traveeën op de begane grond 'teruggerestaureerd' naar de 17de-eeuwse situatie. In 1979 was de nieuwe behuizing gewenst voor de Egyptische tempel van Taffeh.¹⁰

Voor het ontwerp tekende architect Lex Haak. Het betrof een overkapping van de voorste, grootste binnenplaats door een ondoorzichtige stalen constructie met glazen rand, gedragen door vier goudkleurige kolommen met ribben die een cannelure-achtig effect geven. De structuur van de oude monotone muren werd intact gelaten maar wel bedekt door rose natuurstenen platen. Vensters op twee niveaus werden dichtgezet met glas, boven aan de binnenkant, onder aan de buitenzijde, zodat de dikte van de nieuwe bekleding in het zicht komt.

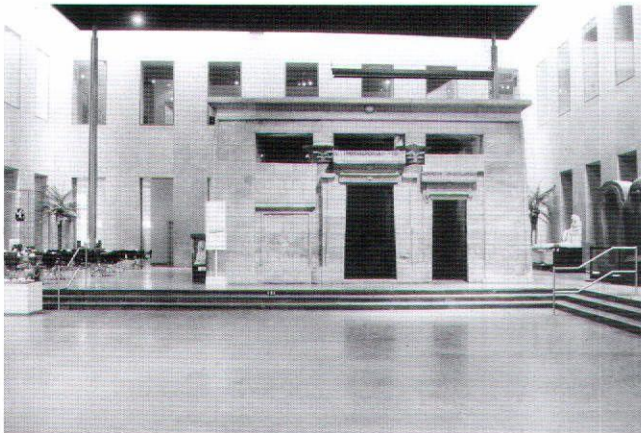

Afb. 2 Plattegrond en kapplan ontwerp voor het Rijksmuseum te Leiden, (Greiner en van Goor 1997) links de bestaande overkapping van de grote binnenplaats uit 1979, belendend rechts het plan voor overkapping van de kleine binnenplaats na sloop van de aanbouwsels uit 1939 (uit: *Bouwen met staal*, 155, 2000, 39)

Behalve de tempel vonden ook de winkel, het café en de kaartbalie onderdak ten behoeve van de wassende stroom bezoekers, die voordien vaak op het gure Rapenburg moesten wachten.

De RDMZ had in 1979 geen bezwaar tegen het plan, maar stelde als voorwaarde de tempel niet centraal te plaatsen, om het plein-idee te handhaven en de afdekking boven de kroonlijst te laten uitkomen en tevens 'vlak' uit te voeren. Het complex bezat een tweede kleinere binnenplaats bij de zuidvleugel met rommelige aanbouwsels uit 1939. Voor een steeds groeiende behoefte aan expositieruimte en een logische 'routing' werd voor deze binnenplaats een overkapping gepland, middels een ontwerp van architecten Onno Greiner en Martien van Goor (afb. 2).¹¹ Het structuurplan uit 1995 noemde als grootste knelpunten: "te klein vloeroppervlak, de verschillende functies, zoals expositieruimten, kantoren en werkplaatsen zijn onlogisch verspreid, de klimaatbeheersing voldoet niet aan het Deltaplan Cultuurbehoud, en het museum heeft te weinig 'uitstraling'".

Uit het advies van de RDMZ 1997 onder het kopje 'planbe-

Afb. 3 *Blik in de ontvangsthal met de tempel van Taffeh en het 'baldakijn' gedragen door vier stalen zuilen in het Rijksmuseum voor Oudheden (foto auteur)*

Afb. 4 *Blik vanaf de tussenverdieping op de overkapping in glas en staal en de schragende stalen 'parasols' over de kleine binnenplaats van het R.v.O. (foto auteur)*

oordeling': "De te slopen aanbouwen dateren uit 1939. De historische waarde van deze aanbouwen is relatief, zo ook het verlies van deze waarde en ontmoet uit oogpunt van monumentenzorg geen bezwaar. Het maken van grote openingen in de bouwmuur en het verwijderen van de scheidingsmuur moeten worden opgevat als een aantasting van de historische waarden. Deze is echter noodzakelijk om het goed functioneren van het museum mogelijk te maken en is om die reden uit oogpunt van monumentenzorg acceptabel. De overige wijzigingen hebben geen of nauwelijks consequenties voor de historische waarden". Het eindadvies is positief.

Dit object is bijzonder omdat er twee overkappingen naast elkaar zijn ontwikkeld, maar met een totaal andere sfeer.¹² De eerste is weliswaar van een glazen rand voorzien voor daglicht maar imponeert toch als een inpanning plein-achtige ruimte met een reuzen maquette van een tempel (afb. 3). De tweede heeft een overkapping van half glas - half staalplaat met ondersteuning door vijf stalen 'parasols' en heeft door de expositie van de oude binnengevels en daken, toch het 'buiten'-gevoel bewaard, hoewel de invulling door tussenverdiepingen daar wel sterk afbreuk aan doet (afb. 4).

2. 1980 Hoofdgebouw in de Citadel ook wel 'Papenbril' of 'Fort Willem Maria' te Den Bosch

De Citadel als vestingwerk is aangelegd in 1637 en van oorsprong een vijfpuntige schans met bastions aan de noordzijde van de stad. In 1880 werd één bastion afgebroken voor de verbreding van de Zuid-Willemsvaart. Het hoofdgebouw zelf is binnen de Citadel neergezet als militaire gevangenis in 1789 en in 1848 weer ingrijpend verbouwd als kazernes. In 1960 verdween de krijgsmacht om plaats te maken voor kunstenaars en gastarbeiders. Een nieuwe bestemming het hoofdgebouw vormde het Rijksarchief van de provincie Noord-Brabant. In 1979 werd een restauratieplan ontwikkeld voor de vestingwallen en opstallen. De toelichting op het restauratieplan voor het hoofdgebouw door de architecten Ahrens en Kleyer zegt over de overkapping: "de oostelijke poort van het hoofdgebouw functioneert als entree en voert naar de grote hal, de voormalige binnenplaats. De hal is twee bouwlagen hoog. De vlakke overkapping blijft aan alle zijden los van het omringende gebouw, daarmee slechts verbonden door een glasstrook, waardoor bovenlicht als strijklicht valt op de gevels van de 'binnenplaats'. Het dak zal worden gedragen door ronde houten kolommen, als scheepsmasten. In de hal zitgelegenheid, kaartsysteem en de centrale balie. Alle muuropeningen van de hal zijn op de begane grond tot op de vloer doorgezet, zodat rondom een arcade-achtig effect ontstaat" (afb. 5).

De Bond Heemschut was van mening dat de vleugels behouden moesten blijven voor een grotere ruimtebehoefte. Dat was beter dan een overkapping, die de schaal van de binnenplaats ernstig zou verstoren. In het restauratie-advies van de RDMZ omtrent de hoofdgebouw staat: Voorstel: sloop van de vier aangebouwde vleugels uit het eind van de 19^e-eeuw. Commentaar: "de sloop van de vier lange vleugels is zeer te betreuren, hoewel in architectuur-historisch opzicht geen bijzonder belang in het geding is, maakt het complex wel monu-

Afb. 5 De houten overkapping met glazen rand en 'scheepsmasten' van de binnenplaats van het hoofdgebouw van de Citadel te Den Bosch, open arcaden op de begane grond (foto RACM)

mentaal. Mede gezien het feit dat het om een uitbreiding gaat en niet om volgens één concept tot stand gekomen 19de-eeuws militair complex, kan het handhaven van de vier vleugels op architectuurhistorische grond niet geëist worden". Voorstel: de binnenplaats van het hoofdgebouw wordt dichtgezet. Commentaar: "het dichtmaken van de binnenplaats lijkt op geheel eigentijdse wijze te gebeuren en lijkt geen wezenlijke aantasting van het bestaande gebouw".

In het midden van de jaren tachtig kwam de herinrichting van het gehele Citadel areaal gereed. Behalve het hier boven besproken hoofdgebouw, werd ook het zuidelijke neo-classicistische wachtgebouwtje opgeknapt en de Noordpoort naar oude bouwtekeningen gereconstrueerd. Bovendien werden tegelijkertijd de vijf bastions hersteld aan de hand van gegevens uit 1745. Het op een steenworp afstand, buiten de Citadel, gelegen Kruithuis werd eveneens gerestaureerd en ont-snapte aan een geplande overkapping van de binnenplaats.¹³ Met de zorgvuldige reconstructie en restauratie van het Citadel complex en het nabijgelegen Kruithuis heeft 's-Hertogenbosch zijn ambities als 'vestingstad' fraai gestalte gegeven.

3. 1991 De Lakenhal te Leiden

In de bloeitijd van de lakenindustrie te Leiden werd in 1639-1640 de Lakenhal gebouwd naar ontwerp van Arent van 's-Gravensande en wordt beschouwd als een hoogtepunt van

het Hollands classicisme (afb. omslag).¹⁴ Na de Middeleeuwen zijn er geen grote lakenhallen meer gebouwd in Nederland. De Lakenhal bestaat uit een terugliggend hoofdblok met lage vleugels aan weerszijden van het voorplein en lijkt geïnspireerd op het afgebroken huis van C. Huygens in Den Haag. De Lakenhal geldt daarom als de enige vertegenwoordiger van dit type, die de hoofdvorm zowel als de gevels gaaf bewaart.¹⁵ Anders dan bij de reeds uitgevoerde overkappingen van het Museum van Oudheden en het Arsenal in Leiden over binnenplaatsen met vrij monotone en utilitaire architectuur, is de overkapping bij de Lakenhal aangevraagd over het voorplein, dat wordt begrensd door zeer waardevolle historische gevels.¹⁶ Dit plein had een wezenlijke functie bij de representatie van de naar buiten gekeerde 'neeringe' uitgedrukt door de reliëfs met afbeeldingen van de lakenproductie op de gevels. De kwaliteitscontrole van het laken moest in de open lucht met droog weer op het voorplein worden uitgevoerd volgens voorschrift van het 'keur'.

De aanleiding voor de overkapping bestond uit de tentoonstelling *Rembrandt en Lievens* in de winter van 1991-1992, waar zeer veel bezoekers werden verwacht. Op het voorplein zou dan de balie onderdak vinden en tevens de wachtruimte met garderobe en de entree. Het betrof een tijdelijke voorziening, die in oktober 1992 weer afgebroken zou worden. Het advies van de Rijksdienst voorzag vermindering van de voorpleingevels en aantasting van een zowel architectuurhistorisch als sociaalhistorisch topmonument. Bouwkundig vormde de zelfdragende transparante constructie met vier kolommen geen bezwaar. Wel werd aandacht gevraagd voor de 'waterdichte' aansluiting tegen de gevels. Na de verwijdering van de overkapping moest de eventuele schade eenvoudig hersteld kunnen worden. Dichtbouwen van het voorplein is in dit geval een verlies van de ruimtelijke kwaliteit. De overkapping levert voorts geen essentiële bijdrage aan de functie van het pand. Het eindadvies was mild: gezien de tijdelijke functie van de transparante kap werd een positief advies gegeven. Het Museum en zijn talrijke bezoekers raakten echter zo gewend aan de comfortabele voorziening, waarin ook een museumcafé werd ondergebracht, dat demontage werd uitgesteld tot op de dag van vandaag.

Het gezegde: 'geef ze een vinger dan nemen ze de hele hand' is hier van toepassing. De Stichting 'Arent van 's-Gravensande' ging in beroep tegen de handhaving van de overkapping tot aan de Hoge Raad, maar deze situatie werd in 2007 'gedoogd'. De directie van de Lakenhal heeft overigens plannen om de ingang naar de achterzijde te verplaatsen en zo het dak overbodig te maken. Het toont namelijk ook slijtage en is onnodig log, indertijd door een kassenbouwer aangebracht en niet ontworpen door een architect. In de zomer kan de temperatuur in de voorhof flink oplopen en moet zonwerend textiel over het glas worden getrokken.¹⁷

4. 1993 Het Prinsenhof te Delft

Het Prinsenhof staat op de 'Lijst van 'Top 100' onroerende

objecten'.¹⁸ De cultuurhistorische waarden zijn in de eerste plaats stedenbouwkundig. Het complex ligt nabij de oude stadsveste en vertoont een ruime middeleeuwse aanleg met veel open gebieden. De Hof zelf heeft twee binnenplaatsen, waarvan de eerste aan drie zijden omzoomd wordt door kloostergebouwen en één zijde door de Waalse kerk. Deze bijna 600 jaar oude kloosterhof zou met een glazen overkapping worden uitgerust naar ontwerp van Mick Eekhout. Hoe reageerde men op dit plan? De Bond Heemschut formuleerde bezwaren van technische aard, maar memoreerde ook de verstoring van het zicht op de zijgevel met refter van de Waalse kerk. De Rijksdienst gaf een zeer uitgebreide argumentatie in verband met dit plan. Die betroffen de monumentale-, stedenbouwkundige- en historische waarden. De binnenplaats(en) vormen een essentieel onderdeel van het voormalige St. Agatha klooster, met een kruidentuin voor het klooster en het latere Collegium Medico Pharmaceuticum. De rust en stilte in de historische binnenstad, de associaties met het voormalige kloosterleven, en begrippen als contemplatie en clausuur horen bij de belevingswaarde. Een nadrukkelijk historische ruimte slechts overwelfd door de hemel.

Het uitgangspunt voor de kap was lichtheid en transparantie. De fysieke schade aan het monument was nihil, maar het nieuwe 'vlies' sluit de fysieke beleving van het buitenklimaat uit en veroorzaakt een breuk met een bijna 600-jarige ruimtelijk ervaren traditie. De monumentencommissie Delft, die aanvankelijk positief gestemd was over de welstands-aspecten, was na het advies van de Rijksdienst ook tegen, maar ook op grond van het feit, dat de Kunst en Antiekbeurs toch uit Delft zou verdwijnen. De Dienst Stadsontwikkeling weerleg-

Afb. 6 De glazen Octatube kap van Mick Eekhout over de kloosterhof van het Prinsenhof te Delft. Gezicht op de noordgevel van de Waalse Kerk, verticale afwerking van de kap, zodat het schip vrij blijft (foto RACM)

Afb. 7 Detail van de Prinsenhof-kap met doorzicht naar de toren van de Oude Kerk en rechts de absis van de Waalse Kerk (foto RACM)

de de technische bezwaren van de Bond Heemschut en achtte de historische bezwaren van het Rijk ongegrond. Als argumenten voerde men aan dat de overkapping geheel van glas was en zeer iel zou worden uitgevoerd. Bij functiewijziging zou de kap eenvoudig kunnen worden verwijderd zonder schade aan het beschermde monument. Door het aanbrengen van de overkapping zou het klimaat in de aanliggende ruimten verbeteren, om te voldoen aan de internationale eisen voor bruikleenverkeer. Hierdoor konden internationale collecties naar het museum worden gehaald.

De wijzigingsvergunning werd op 23 november 1993 verleend door de gemeentelijke overheid, overeenkomstig het plan Eekhout. De RDMZ zag af van beroep. In 1995 werd het Rijk opnieuw om advies gevraagd, in verband met drie geplande doorbraken in de kloostergevel naar de te overdekken binnenplaats. Het advies luidde: één doorgang in afwijkende moderne stijl en kleinere afmeting. Het resultaat was: twee doorgangen in kleiner formaat in historiserende stijl! Bij dat advies werd tevens verbazing uitgesproken over de eerder verleende vergunning voor de overkapping en werd een nadere motivering gevraagd, omdat de Kunst en Antiekbeurs inmiddels vertrokken was.

Na al dit touwtrekken werd in 1997 werd door Octatube Space Structures BV Delft de glazen overkapping aangebracht (afb. 6 en 7). In tweede instantie werden nog verticale glaspanelen opgehangen voor een betere akoestiek tijdens muzikuitvoeringen.

5. 1995 (Nieuwe) Stadhuis te Zutphen

Het nieuwe stadhuis staat schuin tegenover het monumentale oude raadhuis in de historische binnenstad. De gebouwen staan aan het plein aan de voet van de St. Walburgiskerk

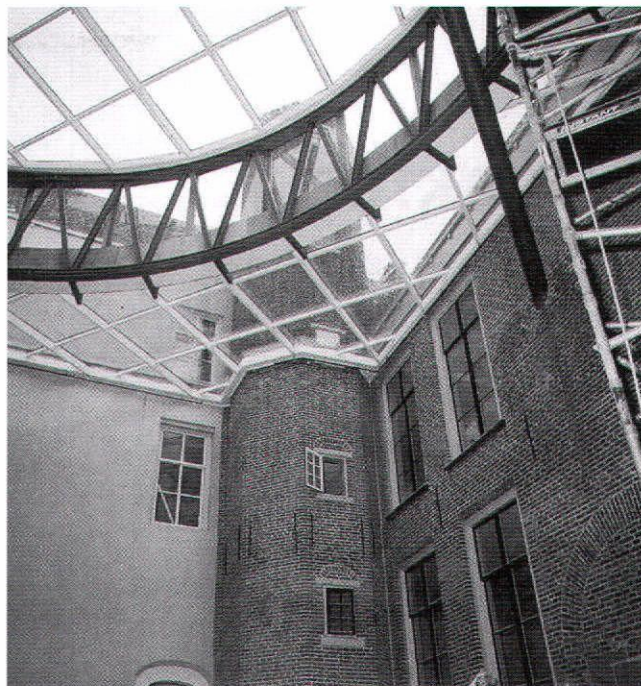
Afb. 8 Plangebied vóór de sloop voor de bouw van het Nieuwe Stadhuis te Zutphen. Op de voorgrond de Lange Hofstraat en verticaal daarop de 's-Gravinnenhofstraat die dood loopt op het Postkantoor (uit: J. Bruseker, *Het nieuwe stadhuis van Zutphen, Zutphen 1999*, 10)

genaamd 's Gravenhof'. Dit gebied is al sinds de vroege Middeleeuwen bebouwd geweest met weerbare stenen bestuursstructuren. Het begon met een keizerpalts en werd later overbouwd door grafelijke kastelen. Het nieuwe bestuurscentrum was oorspronkelijk verdeeld over de oude binnenstad over verschillende locaties. Er bestond behoefte aan één locatie met 250 werkplekken en een mogelijke uitbreiding naar 300. Een projectbureau (Twinstra en Gudde) achtte het onmogelijk, een Delftse student toonde echter aan dat het bouwkundig-technisch mogelijk was in 'de driehoek' met behulp van een glasoverkapte binnenplaats.¹⁹

In 1992 zond de RDMZ een brief naar B&W naar aanleiding van een drietal besprekingen over voorgenomen nieuwbouw in de binnenstad. Daarin werd gesteld dat handhaven van basisvoorzieningen voor de bevolking in de binnenstad toe te juichen is, maar de implicatie van de sloop van enkele beschermde rijksmonumenten volstrekt onaanvaardbaar is. De laatste zin luidde letterlijk: "Tegen deze sloop zal ik mij tot het uiterste verzetten".

In december 1993 nam de gemeenteraad het besluit tot nieuwbouw en behoud van het oude stadhuis voor bestuursfuncties en trouwzaal, in de zomer van 1994 gevolgd door een plan voor 275 werkplekken. Projectleider werd het architectenbureau Haskoning en architect werd Thomas Rau van bureau Rau & Partners te Amsterdam. Voor de restauratie van de monumentale panden werd architectenbureau Boerman in Steenderen aangetrokken.

Het plangebied vormt een taartpunt-vormige driehoek begrensd door Lange Hofstraat, Kuiperstraat en 's-Gravinnenhofstraat (afb. 8). Op de luchtfoto is te zien dat er geen sprake is van een gesloten binnenplaats volgens de bouwkundige definitie van dit onderzoek. Langs de Lange Hofstraat stonden zes monumenten, waarvan er twee moesten wijken voor een integratie met de nieuwbouw. De gebouwen aan de Kuiperstraat (Postkantoor) waren recent neergezet en bezaten geen monumentale waarde.

Afb. 9 Het glazen dak over de centrale hal sluit aan op de achtergevels van de monumenten aan de Lange Hofstraat (idem J. Bruseker, 4)

Het begeleidend commentaar van Thomas Rau over de plansituatie L.Hofstraat: "Voor deze straat ging onze voorkeur uit naar een straatbeeld waarin duidelijk een relatie zou ontstaan tussen oud en nieuw. De relatie oud en nieuw kan je zien als een groeiproces: het is altijd zo dat het oude er nog is wanneer het nieuwe begint, als een wisseling van de wacht." Daarbij zou ook de Kuiperstraat als stedelijke wand hersteld worden en de doodlopende 's-Gravinnenhofstraat zijn middeleeuwse tracé terug krijgen. De monumentale achtergevels van de Hofstraat vormen het aanzicht van de *nieuw gecreëerde binnenplaats* die door het glazen dak wordt overkapt (afb. 9).

Het pre-advies nieuwbouw volgde in 1995 van de kant van het Rijk. Hierin werd grote waardering uitgesproken uit cultuurhistorisch oogpunt voor het bewaren van de plaats van het 'wereldlijke bestuur' in het centrum van de historische stad. Voorts: "Het voorlopig ontwerp respecteert zowel in hoogte als in de situering de historische context van het beschermde stadsgezicht. De consequentie van deze opzet is wel dat om de benodigde oppervlakte te krijgen een ingreep gedaan wordt in de historische ondergrond voor de nieuwe kelderverdieping. Hiervoor is archeologisch onderzoek en documentatie nodig met inpassing van eventuele vondsten. De nieuwe steeg tussen Gravenhof en het nieuwe Gemeentehuis is als positief te beschouwen". Dan: "De argumenten die het architectenbureau Rau en Partners te Amsterdam voorleggen om de twee monumenten met aanbouw in de Lange Hofstraat te slopen komen voort uit technische redenen zoals bereikbaarheid en toegankelijkheid van de verdiepingen van oud en nieuw, geringere aantastingen in de vier andere rijksmonumenten en op grond van de architectuurvisie een verwe-

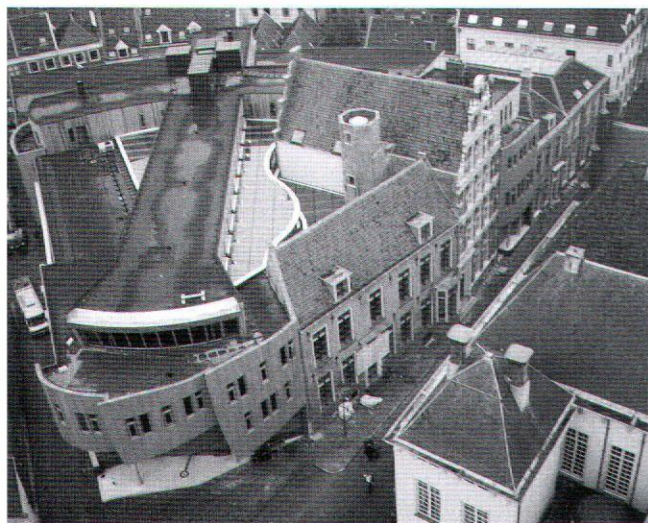
ving krijgen van oude en nieuwe structuren. Het gebouwenconcept geeft een krachtige structuur aan de nieuwbouw en de omarming van rijksmonumenten". Een voorbehoud werd gemaakt voor de sloop van Lange Hofstraat 5 vanwege de monumentale waarden en gevraagd werd de noodzaak voor afbraak nader aan te tonen en te overwegen. Tot slot: "Samenvattend kan gesteld worden dat in principe de nieuwbouwplannen bespreekbaar blijven en grote verwachtingen zijn gewekt ten aanzien van de uitwerking in het definitieve plan op basis van onze opmerkingen".

De inwoners van Zutphen en de lokale instellingen hadden veel waardering voor de plannen, maar er was ook kritiek op het verstoren van het gevelfront aan de Lange Hofstraat.

De gemeenteraad ging op 29 januari 1996 accoord met een definitief ontwerp met gelet ook op het pre-advies van de RDMZ. Voorbehoud werd nog gemaakt bij de vier ingangspartijen. De architect wilde afstappen van de baksteen en het vervangen door Corten-staal. De raad wilde liever een ander metaal in de vorm van groen geoxideerd koper. Voorts werd besloten een oudheidkundig bodemonderzoek te starten door de ROB. Tijdens dat onderzoek kwam naast vaatwerk en een skelet (slachtoffer van de Vikingen?), onder andere een tufstenen fundering uit de 12de eeuw van een toren aan het licht, mogelijk de poort naar de Palts.²⁰ Met het vrijgekomen materiaal uit de twee gesloopte huizen, werden de vier overige panden gerestaureerd.²¹ De eerste paal voor het complex werd geslagen door student H. Boerman Jr. Zonder zijn afstudeerscriptie zou het nieuwe stadhuis nu aan de rand van de stad hebben gestaan. De ingebruikname vond plaats op 19 maart 1999 (afb. 10).

6. 1997 Stadhuis te Leiden

Werd in 1598 ontworpen door Lieven de Keij in renaissance stijl. Na de stadhuisbrand in 1929 bleek de monumentale

Afb. 10 Vogelvlucht opname vanuit hetzelfde standpunt als afb.8. Het nieuwe stadhuis 'omarmt' de monumenten, de glazen kap overwelft de nieuwbakken 'binnenplaats' (idem J.Bruseker, afbeelding titelpagina)

voorgevel redelijk intact. Architect C.J. Blaauw won de uitgeschreven prijsvraag en kreeg de opdracht de gevel te restaureren en te integreren in een nieuw gebouw. Hij ging zeer zorgvuldig te werk en ontwierp een complex dat zowel uitwendig als inwendig een doordachte eenheid vormt. De architectuur lijkt op het eerste gezicht traditioneel, maar de details aan het Stadhuisplein en de decoratie van de interieurs zijn verrassend modern. In die zin vergelijkbaar met het contemporaine Hilversumse stadhuis van W.M. Dudok.

De wijzigingsplannen in 1996 betroffen het omvormen van de binnenplaats tot atrium met publieksfunctie.²² Door de overkapping werd de open ruimte een zaal met centrale publieks- en ontvangstruimte, die ingrijpende wijzigingen nodig maakten op de begane grond om de zaal toegankelijk te maken. Uitgangspunt was een 'front-office' filosofie voor een betere service richting een mondiger en steeds talrijker publiek. Voor de binnenplaats zou dat in detail betekenen: het verwijderen van alle originele stalen vensters en deuren op de begane grond en enkele op de eerste verdieping, het maken van een overkapping, die aan drie zijden aansluit op de goten van het bestaande gebouw, aan de vierde zijde op het leien dak van de Raadzaalvleugel en het wijzigen van de bestaande gemetselde pylonen tot metalen kasten voor de luchtbehandeling. Het atrium moest toegankelijk worden gemaakt door een bestaande deur onder het bordes in de Breestraat. Het BMA had bedenkingen bij de geplande vorm van de overkapping van het atrium.

Er waren technische vragen omtrent de impact van de kap op de bestaande goten. Tevens werd bezwaar gemaakt tegen de 'golvende' aansluiting, die een onderbreking gaf van het leistenen dak van de raadzaal met verdwijnen van een dakkapel. De oplossing zou kunnen bestaan uit een verticale aansluiting.

Er kwam ook bezwaar van een Leidse mevrouw D.J. D. namens "alle onwetende burgers van Leiden". Ze stelde dat de gemeentelijke belangen (grotendeels) binnen de bestaande ruimtes zouden kunnen worden gerealiseerd. Een overkapping was, afgezien van de aantasting van de monumentale waarden, niet nodig. Ze had overigens niet de illusie dat de gemeente op basis van haar brief de zaak zou heroverwegen. In de plananalyse van de RDMZ van 1 augustus 1997, werd gesteld dat er ogenschijnlijk eenvoudige wijzigingen worden voorgesteld, maar dat deze grote gevolgen hebben voor het interieur, dat gekenmerkt wordt door een hoog afwerkingsniveau.

Het overkappen van de binnenhof -als logisch gevolg van de inrichting van de begane grond- is uit oogpunt van monumentenzorg acceptabel. De gecompliceerde wijze waarop de overkapping aansluit op het zadeldak van de van de raadzaal-vleugel roept vraagtekens op (zie ook de bedenkingen van BMA hierboven), evenals de detaillering van de aansluiting op het dak van de overige vleugels met het oog op het toekomstige onderhoud.

In het eindadvies stond dan: "Het overkappen van de binnenhof ontmoet uit oogpunt van monumentenzorg geen bezwaar. Wel verzoek ik u de gecompliceerde aansluiting van de over-

Afb. 11 'Binnentuin' van het stadhuis te Leiden, open arcaden met daarachter de publieksbalies (foto auteur)

kapping op de vleugels en detaillering nog eens vanuit het perspectief van het toekomstig onderhoud van het stadhuis te bezien. Een overkapping in een eenvoudiger vorm en detaillering geef ik u in overweging".

In het positieve gemeentelijke besluit op de aanvraag voor een monumentenvergunning in 1998 door Onwerpgroep Trude Hooykaas (architect Julian Wolse) te Amsterdam staat de argumentatie van de RDMZ en het BMA vermeld omtrent de vormgeving van de kap (op welstandelijke en bouwtechnische basis). Het daarop ingezette nader onderzoek door de aannemer leverde echter op, dat het plan een technisch betere kwaliteit zou garanderen, en ook duurzamer en minder kostbaar zou zijn. Als consequentie van dit onderzoek is het originele ontwerp van J. Wolse uitgevoerd (afb. 11).²³

7. 1998 De Korenbeurs te Schiedam

Het beursgebouw werd opgetrokken voor de handel in moutwijn voor de toen al florerende nijverheid in gedestilleerd. De bouw werd voltooid in 1792 naar ontwerp van Giovanni Giudici in classicistische stijl. De vensterindeling in buiten-

gevel en binnenhofgevel zijn geheel onafhankelijk van elkaar. In 1840 brandde het gebouw af met torentje en al. De beurs werd toen herbouwd naar het oorspronkelijke ontwerp. In 1872 werd de open binnenplaats met een glazen kap overdekt. Dan was er in het midden van de 20ste-eeuw een uitgebreide restauratie nodig, waarbij een 'legraam' werd toegevoegd onder de oude glaskap met ruimte voor een verwarmingssysteem. In 1998 werd er een nieuwe, opnieuw publieke, functie gevonden voor dit monument aan de Lange Haven in de vorm van design-toonzalen en ontwerpateliers voor J. des Bouvrie; een brasserie met terras mocht uiteraard niet ontbreken. Voor de glaskap bestond het plan de originele ijzeren spanten te handhaven door middel van 'ontroesten en schilderen'. Voorts het 'legraam' met verwarmingsinstallaties uit 1952 geheel verwijderen, het bestaande roeden-systeem door nieuw metaal te vervangen en de gehele kap te voorzien van nieuwe isolerende beglazing met zonwering en ventilatie. Dus een moderne kap als een 'sandwich' op een monumentale. De RDMZ dacht tijdens de planfase intensief mee, vooral ook bij het vergroten van het nuttig oppervlak met demontabele tussenvloeren. Daarbij bleef de binnenplaats onaangetaast. De heer des Bouvrie wilde de gevels óntsomberen en daarbij ook het monumentale schone metselwerk wit verven. Daar verzette de RDMZ zich met hand en tand tegen. Een interne memo van de dienst vermeldt, vóór een gesprek met hem, "dat het duidelijk moet zijn dat JdB geen bijzondere of andere positie kan krijgen aangaande de wijziging van monumenten. Dit zal de geloofwaardigheid van het monumentenbeleid en het vertrouwen van de op zich integeren monumentencommissie en mensen van bureau monumentenzorg aantasten". Bij de advisering werd geschreven dat de waarde voornamelijk is gelegen in de architectuur en de ruimtelijke compositie die is gebaseerd op de typologie van een beursvloer aan de open lucht met daaromheen een naar de beursvloer geopende arcade. Bij de 'motivering' werd nog eens expliciet gesteld dat het schone metselwerk van de binnenplaats en de arcade niet mocht worden overgeschilderd om het oorspronkelijke buitenluchtkarakter te bewaren. Het eindadvies was positief.

De opening van het gerestaureerde gebouw vond plaats in 2001. Het commerciële deel van de onderneming bleek een mislukking en in 2003 vertrok J. des Bouvrie uit Schiedam met zijn bedrijf. Het gebouw stond leeg en verslonsde. Het Stedelijk Museum vulde de leegte op, maar er bleek weer een renovatie nodig. In april 2006 was de heropening door H.M. koningin Beatrix. Het Museum wenst toonaangevend te zijn op het terrein van de Nederlandse beeldende kunst na 1945.

8. 2003 Woonhuizen Rapenburg 31 en 33 te Leiden

Rapenburg 31 is 1664 ontworpen door Willem van der Helm voor François de le Boe Sylvius, hoogleraar geneeskunde aan de Universiteit van Leiden en later bewoond door zijn opvolger Herman Boerhaave. Het heeft een statige halsgevel met zandstenen versiering, zandstenen vleugelstukken en segmentfrontons. Het buurpand Rapenburg 33 ontstond in 1733,

waarschijnlijk naar ontwerp van Jacob van Werven, en de opdrachtgever was regent Raynaud Backer. Hier zien we een statig breed pand met een geheel zandstenen bekleding van de gevel, afgedekt door een rechte houten kroonlijst met consoles. Verder een hardstenen stoep met smeedijzeren hekwerk.²⁴ Beide huizen hebben een open binnenplaats met achterhuis ('de lighthof'), in typologisch opzicht een aparte categorie woonhuizen.²⁵ Deze belendende percelen zijn in gebruik door de Stichting Leidse Studentenhuisvesting.

De aanleiding voor de verbouwing was de intentie de hoofdentree te verplaatsen van de achterzijde aan de Doelengracht naar de meer representatieve voorzijde aan het Rapenburg. De 'routing' door het gebouw moest door middel van enkele doorbraken anders, maar ook de achthoekige 17de-eeuwse traptoren zou in ere worden hersteld en daardoor zouden in de loop van de tijd ontstane tussentrappen kunnen verdwijnen. De publieke functie zou daardoor sterk verbeteren. De niet-transparante kunststof kap uit de jaren '80 over de kleine cour op nummer 31 zou afgebroken worden en vervangen door een nieuw glazen exemplaar op hoger gevelniveau. Ook de cour op nummer 33 zou op dezelfde hoogte worden overkapt volgens de glazen techniek zoals deze eerder was toegepast bij het Stadhuis te Leiden. Het gemeentelijke bureau Monumenten en Archeologie vond het (opnieuw) overkappen van de binnenplaatsen een (reversibele) wijziging, die geen wezenlijke afbreuk deed aan de monumentwaarde. De Rijksdienst was minder content blijkens het advies: "het wijzigen van de ruimte-indeling ten behoeve van een nieuwe 'routing' door beide panden betekent een aantasting van de historische ruimtelijke structuur van het monument". En voorts: "het ontoegankelijk maken van de achterbouw betekent een inbreuk op de historische context van het monument dat bestaat uit een met elkaar verbonden voor- en achterhuis. Van het verhogen van de overkapping op de binnenplaats en het maken van extra lichtopeningen in de gevel is de noodzaak niet duidelijk". In een bouwvergadering merkte een medewerker van het Rijk nog eens op: "de Rijksdienst is tegen iedere nieuwe overkapping". De leider van de projectorganisatie

Afb. 12 Gezicht op de nieuwe verhoogde transparante kap over 'de lighthof' van pand Rapenburg 31 bij regenweer (foto auteur)

OTH te Amsterdam stuurde daarop een persoonlijke brandbrief aan de directeur van de RDMZ. Hierin verzuchtte ze: "we kunnen ons toch niet voorstellen dat, als je een monument wat verknoeid is, van haar lelijkheid ontdoet, vervolgens op een delicate manier aanpast aan een nieuw gebruik, dit plan wordt afgekeurd". In de beschrijving van het plan schrijft ze: "de oude kunststof kap doorsnijdt de binnengevels, deze wordt gesloopt, de gevels hersteld en een zeer transparante glazen overkapping teruggebracht op een grotere hoogte t.p.v. de tweede verdiepingvloer. De ruimte krijgt zo wederom de sfeer en beleving van een buitenruimte" (afb. 12). Het resultaat leidde tot een nieuwe aanvraag voor de overkappingen. De reactie van de RDMZ viel positief uit in juni 2004, in juni 2006 werd een monumentenvergunning afgegeven door de gemeentelijke overheid en de restauratie werd begeleid door L.Gräper namens het Bureau Monumentenzorg en Archeologie Leiden en is inmiddels voltooid.

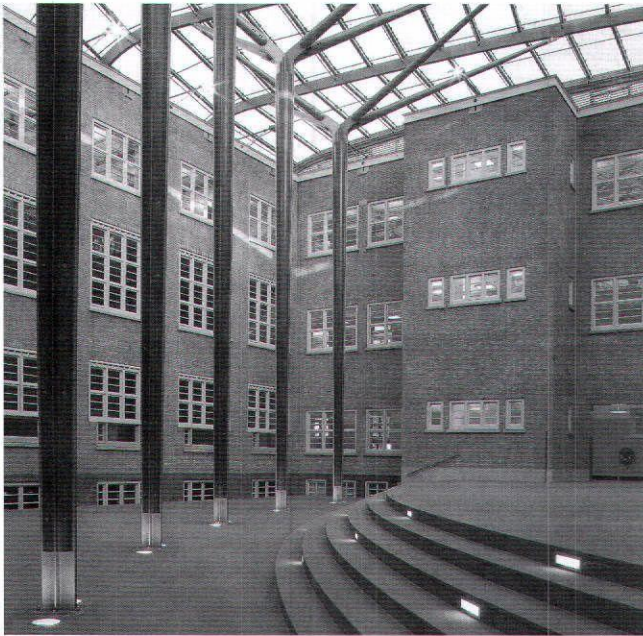
9. 2004 De vierde Ambachtsschool nu 'Het Sieraad' te Amsterdam

Deze school werd ontworpen in 1921-1922 door A.J. Westerman (1884-1966). De waardstelling bij de erkenning als rijksmonument in 2003 kenschetst het gebouw aldus: "Het gebouw heeft een opmerkelijke vijfzijdige plattegrond en is van algemeen belang vanwege zijn cultuur-, architectuurhistorische- en typologische waarde als grotendeels gaaf bewaard voorbeeld van een gemeentelijk schoolgebouw voor beroepsonderwijs in voor de bouwtijd kenmerkende, doch rijk uitgevoerde Amsterdamse School-trant. Van kunsthistorische waarde vanwege de toepassing van beeldhouwwerk van Hildo Krop.

Van stedenbouwkundige waarde en van situationeel belang vanwege de meer dan markante positie ten opzichte van de omringende weg- en waterwegen".

In 1955 had er een verbouwing plaats ten behoeve van de Vakschool voor Edelsmeden en Uurwerktechniek, 'Het Sieraad' genoemd. Een deel van de binnenplaats werd toen bebouwd met lokalen en een kantine. In 2004 was er een wisseling van de bestemming in een 'multi-user' concept. Het ging om volwassenen-onderwijs, taalcursussen en beroepsgerichte vaardigheden. Ter ondersteuning van de onderwijsfunctie werden maatschappelijke en commerciële functies toegevoegd. De school werd openbaar toegankelijk met buurtfunctie. Voor al die wensen was extra vloeroppervlakte nodig met een andere indeling. Het project van architecten OIIB te Amsterdam hield de overkapping van de binnenplaats in en sloop van de in 1955 aangebrachte lokalen, zodat een pleinfunctie ontstond. De ingreep is 'restauratief' van opzet: reconstructie van de oorspronkelijke bouwmassa, handhaven en herstellen van de originele gevelelementen in vorm, verhouding, materiaal, maat, detaillering en kleur.

In het advies van de Rijksdienst werd nog eens duidelijk gesteld dat men in principe geen voorstander is van overkappingen. De winst voor het monument lag in de sloop van de recente aanbousels, zodanig dat overkapping toch het over-

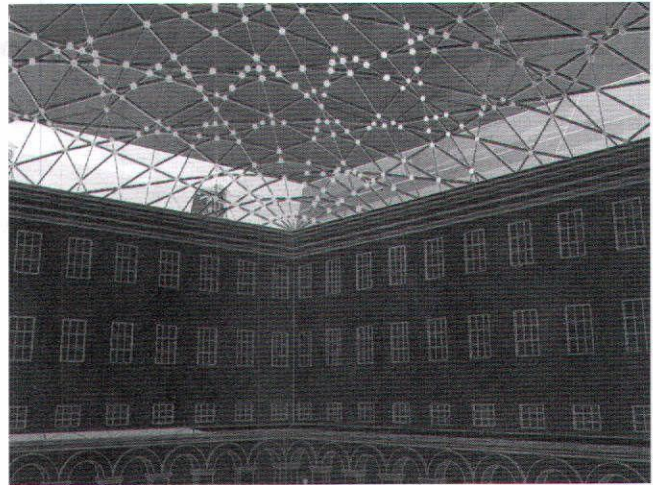
Afb. 13 Gezicht op de overkapte binnenplaats van 'Het Sieraad' te Amsterdam, de originele muren zijn door sloop van aanbouwsels en de aansluiting van de kap op gootniveau weer geheel zichtbaar. Ook hier parasol-achtige ondersteuning (fotoarchief beheer 'Het Sieraad')

wegen waard leek. Immers het geheel werd zelfdragend uitgevoerd en tastte de binnengevels niet aan, omdat die volledig in direct zicht bleven (afb. 13). De kap bleef vanaf de straat onzichtbaar.

Het Rijk bleef de restauratie nauwlettend volgen. Een verzoek in 2005 om het trappenhuis 2005 te verrijken met een glaskunstwerk dat het oorspronkelijke verloop van het glasvlak zou wijzigen in een schuin weglopende constructie, werd afgewezen vanwege de aantasting van de architectuur en dus van de monumentale waarde. Het oorspronkelijke glas-inlood was verloren gegaan, en is vervangen door een glaskunstwerk van Niek Kamps. Burgemeester Job Cohen sprak bij de ingebruikstelling op 9 februari 2007, waarderende woorden over 'Het Sieraad', dat zijn naam ondanks de toevoeging alle eer aan doet.²⁶

10. 2005 Scheepvaartmuseum, voormalig 's Lands Zeemagazijn' of 'Admiraliteitsmagazijn' te Amsterdam

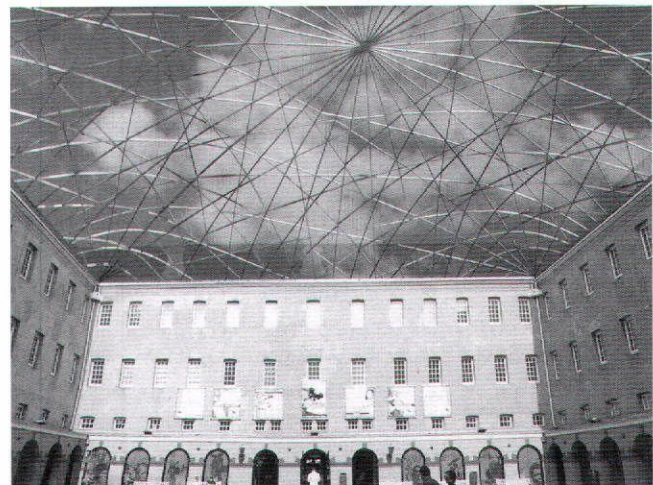
Dit monument van de zeevaart ligt op de kop van het aangeplempte eiland Kattenburg. In 1655-1656 verrees voor vlootbenodigdheden een fors magazijn met vier vleugels rond een binnenplaats. Het ontwerp in pilasterloze classicistische stijl is van Daniël Stalpaert. De gevels hebben elk een middenrisaliet met gedenk- en gevelstenen en een bekronend fronton. Aan de oost- en westzijde is het timpaan versierd met beeldhouwwerk, wellicht naar ontwerp van Artus Quellinus. In 1740 volgde herstel wegens verzakking, door verwijdering van de kanonnen en kogels op de binnenplaats en de grond

Afb. 14 'Artist's impression by night' van het kapontwerp door Laurent Ney voor het Scheepvaartmuseum te Amsterdam. (Pandsarchief RACM, brochure: Maritieme cultuur voor iedereen, Amsterdam 2005)

eronder te vergroeven en 'luchtig' te maken door aanleg van gewelven.²⁷ In 1791 brandde het geheel uit, maar werd weer opgebouwd. Halverwege de 19de eeuw werden de gevels van een blokbepleistering voorzien. Sinds 1973 is het gebouw het domicilie van het Nederlands Scheepvaart Museum, met historische schepen en een replica van het V.O.C.-schip Amsterdam in de havenkom. Dit na 'rigoureuze' restauratie door het bureau Verster in 1975.²⁸

In oktober 2005 werd door de gemeente het principebesluit genomen tot overkapping van de binnenplaats. Randvoorwaarden: ongewijzigd silhouet van het gebouw, de gevels aan de binnenplaatsen worden in hun waarde gelaten, de binnenplaats behoudt sfeer van buitenruimte, geen constructie op de binnenplaats, de ingreep is een architectonische verrijking en is reversibel. Daarop het voorstel: een zelfdragende constructie met prettige sfeer en maximale transparantie; de kruispun-

Afb. 15 Idem het ontwerp van L.Ney nu verbeeld bij stralende dag (idem brochure: Maritieme cultuur, Scheepvaartmuseum)

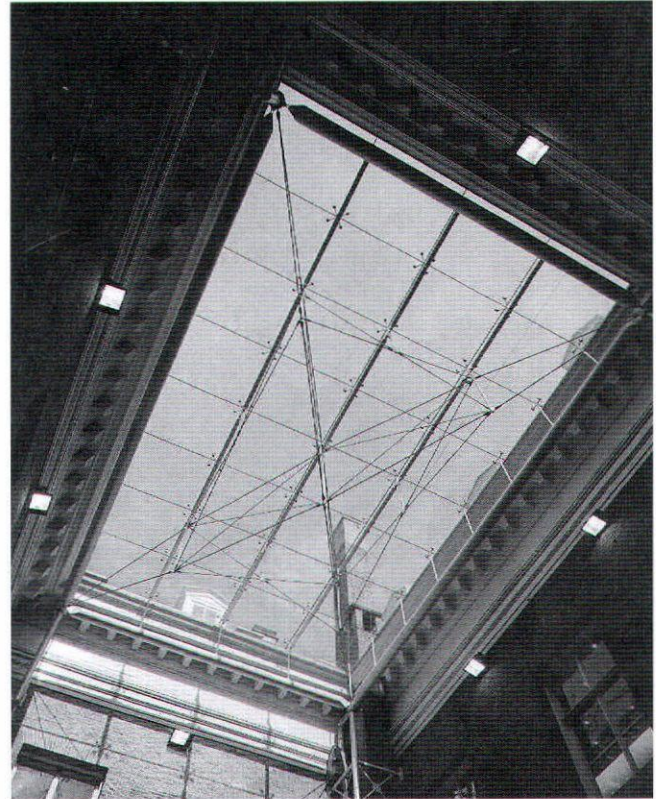
ten van de ribben zijn lichtpunten als scenografisch instrument en imponeren 's avonds als symbolische sterrenhemel (afb. 14). Technische aspecten: er heerst een buitenklimaat, behoud van de transparantie middels manuele en automatische bewassing van het glazen dak.²⁹ In november van datzelfde jaar ging de RDMZ onder voorwaarden accoord met het concept plan. Voorwaarden: geen aantasting van de gevels en een artistiek acceptabel plan. Er werd door de toenmalige Rijksbouwmeester Jo Coenen en de RDMZ een prijsvraag uitgeschreven voor de overkapping. Deze werd gewonnen door het Belgische bureau Laurent Ney en Partners.

Van diverse kanten klonk protest. De gemeentelijke dienst monumentenzorg, de welstandscommissie en de vereniging vrienden van de Amsterdamse Binnenstad waren tegen de overkapping. De vereniging stelde in een manifest aan het College van B&W:

"Classicisme is uniek en van grote cultuur- en bouwhistorische waarde. De onoverdekte binnenplaats is een karakteristiek onderdeel daarvan. Bij dergelijke unieke monumenten zijn de mogelijkheden en de beperkingen van het gebouw het uitgangspunt voor het (her)gebruik. Hier is aantasting van het gebouw onacceptabel. De groei van de museale functie en de voorgestane beleving worden door het museum belangrijker geacht dan de integriteit van het gebouw".³⁰ In maart 2006 besloot het college van B&W de restauratie door te zetten. Met als argument: "De overkapping zal de kwaliteitsbeleving en de waardering van het monument en van het museale product positief beïnvloeden" en voorts: "Hiermee stijgen de bezoekersaantallen en wordt een grotere horeca- en retailopbrengst gerealiseerd". Het streven is het museum eind 2009 weer voor publiek open te stellen met de binnenplaats als rustpunt zónder horeca-functie.

Techniek van glazen overkappingen

Mick Eekhout heeft veel onderzoek verricht naar glazen constructies en erover gepubliceerd.³¹ In zijn artikel 'Naar een maximale transparantie' uit 1999 gaat hij in op het begrip 'tensegrity'. Dat werd in de architectuur geïntroduceerd in de jaren '50 van de vorige eeuw. Het is een samentrekking van 'tension' en 'integrity', reeds in de jaren '20 gepubliceerd door architect Richard Buckminster Fuller. Glazen 'tensegrity' constructies zijn nu ontwikkeld voor daken en gevels met een minimale inzet van materiaal en een maximale transparantie. Essentieel daarbij is de eis van hoge stijfheid, vanwege de breekbaarheid van glaspanelen. Sinds het eind van de jaren '80 is veel experimenteel onderzoek verricht, vooral door Eekhout in het Laboratorium voor Productontwikkeling van de Faculteit Bouwkunde TU Delft. Een van de eerste gerealiseerde constructies in dit kader is de glazen 'muziekzaal-doos' in de AGA-zaal in de Beurs van Berlage in Amsterdam (1990). In het kader van dit onderzoek zijn glazen overkappingen van zijn bedrijf Octatube Space Structures te Delft, toegepast bij de monumenten: stadhuis Groningen (1993), architecten Thon Karelse en Jurjen van der Meer (afb. 16); Prinsenhof Delft (1997), ontwerp Mick Eekhout (afb. 6

Afb. 16 Blik naar de hemel door de Octatube kap van het stadhuis te Groningen (fotoarchief architectenbureau Karelse van der Meer)

en 7); Droogbak Amsterdam (2000), ontwerp Joop van Stigt; Natuurmuseum Fryslân Leeuwarden (2003), ontwerp Jelle de Jong (afb. 17).

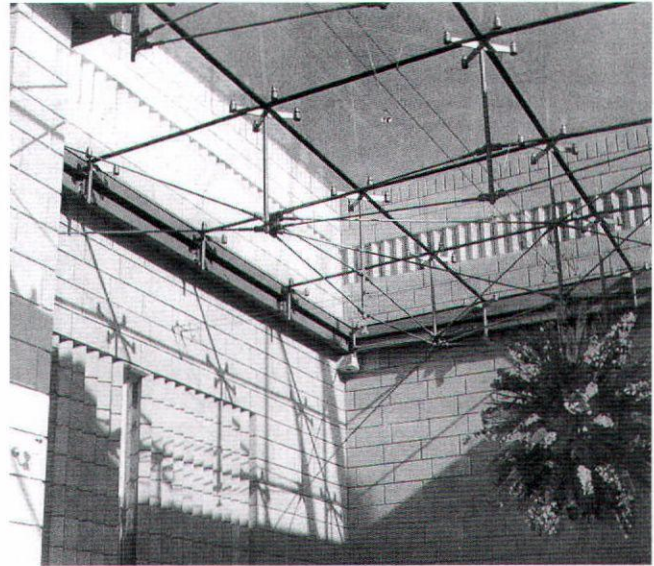
Het 'tensegrity' principe is een constructief schema van elementen waarin trek- of drukkrachten optreden en waarbij de drukelementen nooit direct aan elkaar gekoppeld zijn. De drukelementen worden door middel van trekelementen gestabiliseerd tot een integraal, compleet en autonoom constructiestelsel. De drukelementen worden alleen indirect aan elkaar verbonden door middel van trekelementen. Omdat elke buiging moet worden voorkomen, is het meest geschikte materiaal voor de druk- en trekelementen (gecoat of roestvast) staal. De trekelementen zijn roestvast stalen kabels of trekstaven. De drukstaven zijn gewoonlijk ronde buizen of massieve staven. Zelfs houten drukstaven zijn toepasbaar, indien ze voorzien zijn van speciaal gevormde metalen eindkappen voor de aansluitingen. De laatste ontwikkelingen gaan in de richting van glazen drukstaven met een diameter van 30 tot 40 mm. Voor de veiligheid zijn ze gecoat met een gelamineerde mantel. Verder onderzoek richt zich op het ontwikkelen van een nieuw glasachtig, taai en onbreekbaar materiaal. Glazen drukstaven generen een mysterieus licht door de speciale spectrale lichtinval. Ze hebben wel een metalen eindmanchet nodig voor de aansluitingen. Kabelconstructies moeten nagespannen worden, trekstaven hebben dat nadeel niet, want kunnen met voorspanning worden gerealiseerd. Trekkabels hebben het

Afb. 17 De Octatube kap met verlengde masten en tui-kabels over de binnenplaats van het Natuurmuseum Fryslân te Leeuwarden (uit: Monumenten 28, 2007)

voordeel van hoge toelaatbare trekspanningen en grote doorlopende lengtes. De verbindingen in de hoeken van de glasplaten zelf (enkel of dubbelglas) worden tegenwoordig meestal gemaakt met een roestvaststalen kruis met vier schijven, die op het glasoppervlak worden gekit of verlijmd, of zoals in de beginfase met bouten verbonden. Het kruis wordt weer ondersteund met een drukstang op zijn beurt gekoppeld aan het trekelement. Zo kunnen de glasplaten kozijnloos worden gemonteerd (afb. 18). De voordelen van de geschetste techniek zijn bij toepassing in combinatie met monumenten evident. De constructie is namelijk autonoom en zelfdragend en vormt geen bedreiging voor de bestaande gevels. De toevoeging is niet opdringend en veelal reversibel. De ondersteunende elementen zijn minimaal en relatief dun. Het buitengevoel op de binnenplaats wordt door de transparante kap voor een groot deel bewaard.

De hoogte van de kap is van belang: in ieder geval niet de gevel doorsnijdend, maar liever op dakgoothoogte of de nok-

Afb. 18 Toepassing van de Octatube techniek voor overdekking van het Bloemenpoort-paviljoen te Hulst in 1989, architecten Mick Eekhout en Walter Lockefeer (uit: M.Eekhout, Product development in glass structures, Delft 1990)

hoogte van de originele kap. Zo blijft het zicht op de originele gevels (en daken) en eventuele gezicht op gebouwen in de omgeving bewaard. Maar het 'vlies-gevoel' dat de glazen kap oproept kan bij sommigen toch een verlangen naar de oude situatie veroorzaken. Die buitenlucht situatie is toch anders door geluiden, atmosfeer en regen in je gezicht in plaats van tikkend op het glas. Er treedt ook gewenning op aan de situatie in de loop van de tijd. Het monument heeft er weer een nieuwe laag bij, die gerespecteerd zal moeten worden in de toekomst. Dat vergt inpassing in de filosofie van de RDMZ met betrekking tot de opvatting: alle toevoegingen aan een monument in loop van de geschiedenis moeten gerespecteerd worden en behoren niet aan mode of voorkeur onderhevig te zijn. De chronologische opbouw van een monument geeft een handvat voor oriëntatie in tijd en ruimte.

Een andere technische verworvenheid vormt de opmeting van het inwendige van de vaak onregelmatige binnenplaats door middel van 3D-laser scanning. Die is toegepast bij het ontwerp voor de overkapping van de binnenplaats van het Nieuwe Stadsweeshuis, thans Natuurmuseum Fryslân te Leeuwarden. Dit is overigens een van de weinige kappen die vanaf de straat zichtbaar is in de vorm van masten die uitsteken boven het glas-niveau. Aan die masten is het glasdak opgehangen met tui-kabels.³² Door dit ophangstelsel zijn er minder masten nodig op de binnenplaats en kunnen ze dunner worden uitgevoerd (afb. 17). Met de driedimensionale scan techniek kan vanuit één punt over 360 graden worden gescand, ook in kleine en gecompliceerde ruimtes. Hieruit kunnen bouwkundige tekeningen worden geproduceerd. Dank zij deze meting kan de overkapping nauwkeurig 'op maat' worden geprefabriceerd.³³

Het probleem van onderhoud en slijtage

De meeste overkappingen hebben wel een helling, waardoor er een natuurlijke reiniging kan optreden door neerslag aan de buitenzijde. Veel daken zijn ook beloopbaar voor handmatige schoonmaak. Het binnenoppervlak blijft langer schoon, maar de bereikbaarheid is lastiger doordat hoogwerkers moeten worden ingezet. De beheerder van het nieuwe stadhuis te Zutphen B.J. Cornielje, verklaarde desgevraagd, dat de buitenzijde van de glazen kap niet zeer vuil wordt door een hellend verloop en een paar maal per jaar reiniging behoeft. De binnenzijde wordt minder vaak gereinigd met een hoogwerker en daarvoor moet de vloer op de begane grond tijdelijk worden afgedekt (ongeveer ieder anderhalf à twee jaar). Voor de exploitatie vormt dat wel een extra kostenpost. De waardering van het gebouw door de gebruikers is positief, de klimatisering geeft wel eens aanleiding tot onenigheid.

Het dak van het stadhuis Leiden is eigenlijk beloopbaar, maar de Arbo-dienst heeft dat in verband met de curve van het dak recent verboden zodat er een impasse is in de schoonmaak.³⁴ Bij mijn bezoek op 21-11-07 lag er ook een ondoorzichtige waas over het glas, waardoor het zicht op de stadhuistoren niet helder en schoon oogde. In de bedrijfspanden Rapenburg 31 en 33 heeft de auteur zelf de twee vlakke daken mogen belopen en die bleken, ondanks zure regendruppels, brandschoon. Bij inspectie van het glasdak van het gemeentemonument 'Het Arsenaal' Leiden (zie noot 16), was dit hier en daar vies met zwarte vegen.

In het algemeen komt lekkage langs het dak frequent voor maar vormt geen groot probleem voor gevels en vloeren. Bij De Lakenhal vormt de 'leeftijd' van het dak (15 jaar) een reden voor lekkage door slijtage van rubbers en kit, en dat is misschien een indicatie voor de gemiddelde leeftijd van een glasdak. Een curieus extern probleem deed zich voor in het warme en droge voorjaar van 2007 door een meeuwenplaag op het glasdak van 'Het Sieraad' in Amsterdam. De dagelijkse productie van uitwerpselen maakte het schoonmaak-schema tot een lachertje.³⁵ Het lijkt een open deur te stellen dat een glazen overkapping ook in verloop van tijd schoon en helder moet ogen om als toevoeging het monument niet onnodig te ontsieren, maar gezien het hiervoor gestelde is dat kennelijk in de praktijk niet altijd haalbaar. De RDMZ geeft altijd nadrukkelijk aandacht in het advies aan de technische mogelijkheid tot reiniging, maar als er budgettaire of arbeidsrechtelijke belemmeringen opdoemen is dat uiteraard niet aanvaardbaar voor de status van een monument.

Conclusie en aanbevelingen

Uit het voorgaande onderzoek blijkt dat de RDMZ zelden vasthoudt aan een geheel afwijzend advies. In het geval van de Prinsenhof deed zich dat voor, maar is het advies genegeerd en enige jaren nadien is de kap toch volgens plan uitgevoerd. In casu de woonhuizen Rapenburg 31 en 33 was het advies aanvankelijk negatief maar na na indiening van een tweede nieuwe aanvraag positief. Verder blijkt uit het onder-

zoek dat in de beginfase de overkapte binnenplaatsen min of meer onherkenbaar werden omgevormd. (zie de geselecteerde objecten 1, 2 en 3 en Het Arsenaal Leiden, noot 16) Later werd de 'buitensfeer' door gebruik van steeds transparantere kappen visueel meer ervaren als 'open ruimte'.

Het negatieve standpunt van de RDMZ ten opzichte van een glazen overkapping als toevoeging aan de binnenplaats blijkt in veel gevallen niet gehandhaafd te kunnen worden. Zelfs de sloop van een rijksmonument moet soms worden geaccepteerd voor een goed plan (Zutphen). Het lijkt wel of de advies-vragende partij heeft geleerd deze ambivalentie bij de RDMZ te bespelen met het bieden van 'wisselgeld'. Ik wil mijn vermoeden staven en illustreren met enkele voorbeelden:

Bij het object Rapenburg 31-33 Leiden bestond de tegemoetkoming uit het verwijderen van een oudere niet transparante kap, die de gevel doorsneed, voor een glazen exemplaar op dakgootniveau. Tevens werden de panden zorgvuldig gerestaureerd met hergebruik van een 17de-eeuwse traptoren. Bij de herinrichting van de vierde Ambachtschool, Amsterdam werden de recente aanbouwsels verwijderd op de binnenplaats en zo de originele toestand weer hersteld. Ook daar restauratie van de gevels en de ornamentiek. Op de kleinste binnenplaats van 'Het hof van Zessen', Leiden werden ook aanbouwsels uit 1939 gesloopt. In Zutphen vroeg men de sloop aan van twee rijksmonumenten, met de belofte het vrijkomende bouw materiaal te benutten voor de restauratie van de vier overblijvende panden. ('In the way George G. Scott did it' in de 19de-eeuw; zie noot 21.) Het bewaren van de stadhuisfunctie in het hart van de historische binnenstad en het herstel van de oorspronkelijke stedenbouwkundige structuur kon op grote waardering van de RDMZ rekenen. Het Scheepvaartmuseum Amsterdam heeft het ontwerp van de overkapping als ideële versterking van het museum-*imago* aangewend. In steekwoorden heet het in voorlichtingsbrochure: "vier windrichtingen, maritieme oriëntatie, symbolisch hemelgewelf en de kruispunten van de spanten zijn lichtpunten, scenografische element en 's avonds sterrenhemel". Tenslotte heeft de Lakenhal een niet geheel eerlijk spel gespeeld door het voorgespiegelde tijdelijke en incidentele karakter van de overkapping een chronische status te geven. Het adagium 'de kap is reversibel' kan als een verdovend middel werken bij de pijn van de ingreep. Als de pijn daarop dan onverwacht langer aanhoudt....

De mentaliteit van de medewerkers werkzaam bij de RDMZ lijkt te evolueren. Directeur Kees de Ruiter onderscheidt in zijn artikel in *Monumenten* oktober 2007 vier elementen in 'nieuw beleid' van de RACM.³⁶ Ten eerste de verandering van een objectgerichte naar een omgevingsgerichte monumentenzorg. Een tweede element is de verschuiving van zuiver beschermen naar beschermen én ontwikkelen met grote aandacht voor een nieuwe levensvatbare bestemming. Ten derde bepleit hij het volgen van enkele grote maatschappelijke problemen en de actualiteit. Hij eindigt met "Tot slot zal de RACM de burger meer dan ooit welkom heten in het

domein van het cultureel erfgoed". In deze studie zijn de 'publiekstrekkingen' musea en stadhuizen sterk vertegenwoordigd. Ze worden daarbij ook nog eens door de maatschappij aangesproken op aantallen en 'publieksvriendelijkheid'. Bij dat laatste begrip speelt de 'ambiance' een grote rol. De glazen overkapping kan daarbij uitstekend helpen met het onderdak brengen van nevenfuncties als museumcafé-(restaurant), ruimte voor bijeenkomsten, recepties en muziekwitvoeringen. Dat deze 'publieksvriendelijke' ontwikkeling bij de RDMZ al lang vóór het aantreden van de nieuwe directeur in september 2006 is ingezet is af te lezen uit het forse aantal glazen overkappingen, dat tot stand is gekomen in de laatste twintig jaar. Uit de bestudeerde teksten van de plananalyses en adviezen van de Rijksdienst, blijkt dat het aspect van de gebruiksvriendelijkheid naar het publiek toe, ruime aandacht krijgt en wordt meegewogen. De rol van het Rijk blijkt hierbij deskundig, geduldig en meedenkend met inbreng van expertise waar nuttig en mogelijk. Inzake Het Scheepvaartmuseum Amsterdam speelde de RDMZ zelfs een pro-actieve rol bij de totstandkoming van een overkapping met het mede uitschrijven van een prijsvraagontwerp. De functie van 'waakhond' wordt bij al die activiteiten niet verwaarloosd. Je kan stellen dat het 'publieksvriendelijke' beleid, dat in de vorige decennia evolueerde in de praktijk, met de uitspraak van Kees de Ruiter gecanoniseerd is.

Architectuurhistoricus Ed Taverne zegt in een interview voor *De Architect*: "De ervaring van de moderniteit heeft veel gezichten en als historicus moet je die gewoon kennen". Verderop zegt hij: "Je kunt twee categorieën architectuurhistorici onderscheiden: de strict academische onderzoeker naar een bepaalde typologie of morfologie en de vrijgevestigde of dienstverbander, die in staat moet zijn allerlei beleidsvraagstukken te koppelen aan architectuurhistorische thema's. De laatste categorie moet oog hebben voor de (niet zelden elitaire) ontwerpcultuur, maar ook voor de receptie en omgang met gebouwen in het dagelijks leven. Sommigen noemen dat –ten onrechte- populisme".³⁷ De architectuurhistoricus in de RDMZ moet inzake de toevoeging van modern vormgegeven (glazen) overkappingen van binnenplaatsen van monumenten vooral zo'n flexibele duizendpoot zijn en zich verplaatsen in de nieuwe 'publieksvriendelijke' eisen, die de maatschappij heden ten dage stelt. Men moet geen reflexmatige angst hebben bij de toevoeging van een nieuwe moderne laag aan een monument, maar het ontwerp moet wel een hoog artistiek peil hebben en daarmee 'tijdloos' worden. Het ideaal is het ontstaan van een duidelijke 'meerwaarde' bij de combinatie van oud en nieuw. Daarbij moet de adviserende architectuurhistoricus de geduldige maar taaie beschermer blijven van het monument 'an sich' en aantasting in tijd en ruimte bestrijden. Ook in onderhouds-technische zin moeten er eisen worden gesteld aan de nieuwe glazen laag. Deze is transparant en moet ook onder allerlei omstandigheden gegarandeerd schoon blijven. Er moeten daarom ook harde voorwaarden worden verbonden aan een sluitende begroting voor de exploitatie voor een adequaat onderhoud van de glaspanelen.

Vergeleken met het 'lange termijn-perspectief' van monu-

menten zijn glazen overkappingen (technisch gezien) een tijdelijk verschijnsel. Derhalve mogen ze het monument niet aantasten, en dienen ze dus ook reversibel te zijn, en zeker geen aanleiding vormen voor 'inbreuk' op historische gevels en vloeren. Het dilemma van monument en functie klinkt door in de zinsnede van het manifest van 'de vereniging vrienden van de Amsterdamse Binnenstad' inzake het Scheepvaartmuseum: "De groei van de museale functie en de voorgestane beleving worden door het museum (en de overheid) belangrijker geacht dan de integriteit van het gebouw". Maar helaas is een monument zonder levensvatbare invulling tot ondergang gedoemd, gezien de ervaring in het verleden. Een reversibel glazen dak blijkt toch een zeer praktische en visueel acceptabele oplossing in veel gevallen, mits met voldoende waarborgen omkleedt.

Noten

* De auteur wil hierbij Michiel Verweij, consultant uitvoering monumentenwet regio Noord van de RACM, hartelijk danken voor zijn enthousiasme en steun in het verloop van het onderzoek.

- ¹ E.J. Haslinghuis, *Bouwkundige Termen*, Leiden 2001.
- ² E.A. Koster, *Stadsmorfologie*, Groningen 2001, 32.
- ³ Het oudst bekende beursgebouw is de *Loggia dei Mercanti* van 1382 te Bologna, zie N. Pevsner, 1976, 193.
- ⁴ Rond 1850 werd de ingreep uit 1774 (het carré werd in een moderne U-vorm omgebouwd), weer teniet gedaan door de invulling van een nieuwe oost-vleugel! zie: J.J.M. Timmers, 1970, 2, 3. Bij de recente perikelen (vanaf 2000) rond de restauratie van het als 'kanjer' monument aangemerkte complex heeft de RDMZ een belangrijk sturende en vasthoudende rol gespeeld. Het eigenzinnige optreden van de eigenaar P. Dassen speelde daarbij een storende rol. Zie o.a.: Limburgs Dagblad 31-01-2004.
- ⁵ M. Kok, 'Het herstel van kasteel De Haar te Haarzuilens, een middeleeuwse binnenplaats overdekt', *Bulletin KNOB* 95(1996), 42-53
- ⁶ In de zomer van 2007 zag de auteur overall glazen overkappingen tot in Engeland toe, waar in Salisbury (in het conservatieve Engeland met zijn National Trust) een glazen kap was aangebracht tussen kathedraal en kloostergang, waaronder een 'High Tea' werd genuttigd met uitzicht op de hoogste kerktoren van het U.K..
- ⁷ Zie voor Centraal Museum Utrecht: M. Willems, 'Geraffineerde ingrepen in respectabel complex', *Bouwwereld*, 2000, afl. 1/2, 16-20. Zie voor Teylers Museum Haarlem het bekroonde *prijsvraagontwerp* H.J. Henket, 1990, gerealiseerd in 1969. Zie voor Zeeuws Archief Middelburg: T. de Vries, 'Dichtgelaste damwand koestert manuscripten', *Detail in Architectuur*, 2000, afl. 6, 22-26.
- ⁸ De 13de-eeuwse franciscaner Broerkerk is een pseudo-basiliek met een houten tongewelf en een fraai gelede westgevel in baksteen. In 1980 woedde een brand die het dak totaal verwoestte. Uiteindelijk besloot men niet te herbouwen, maar te conserveren. Architect Jelle de Jong ontwierp een glazen kap in twee lagen, de buitenschil contour van de oude zadeldaklijn, de binnenschil imiteert het vroegere tongewelf. En zie: C. Debets, 'Glazen tongewelf overkapt oude kerk, transparante constructie met warmgebogen glas', *Bouwwereld*, 102(2006), afl. 11, 47-49.

- ⁹ M.S. Verweij, 'Een plan tot overkapping van de eerste binnenplaats in het Prinsenhof te Delft', *Bulletin KNOB* 92 (1993), 157-159.
- ¹⁰ J.den Hollander, 'De konijnneoren van Lex Haak en de tempel van Taffeh', *De Architect*, 1979, afl.3, 51-55.
- ¹¹ T.de Vries, 'Vijf parasols voor lichte binnenplaats', *Detail in architectuur*, 2000, afl. 1/2, 23-25.
- ¹² Zie ook voor 'duplicatie' noot 16: het gemeentelijk monument Het Arsenaal.
- ¹³ Het Kruithuis dateert uit 1620, (bouwmeester Jan van der Weeghen) heeft een merkwaardig zeshoekige plattegrond rondom een binnenplaats. Een uniek voorbeeld van militaire bouwkunst uit het begin van de 17^e eeuw en gemeentelijk- en rijksmonument. In 1979 werd een restauratie doorgevoerd en in 1984 was er behoefte aan meer bedrijfsoppervlakte en werd door de architecten Soeters en Henket een glazen overkapping ontworpen voor de binnenplaats. Hiertegen kwam de Stichting Menno van Coehoorn terecht in het geweerd. Later werd het nog erger met een megalomane nieuwbouwtuitbreiding naar plan van Borek Sípek in 1992. Hiertegen liepen de lokale organisaties Stichting 's Hertogenbosche Monumentenzorg, Kring Vrienden van 's Hertogenbosch, Kring voor geschiedenis en Heemkunde en Heemkundekring Rosmalen te hoop. De RD adviseerde in oktober 2000 eveneens negatief: 'De nieuwbouw overvleugelt het beschermde monument en bestempelt het tot een bijgebouw' Doordat de gebruiker (Keramiekmuseum) inmiddels ruimte kreeg in het oude Rijksarchief was de noodzaak voor glazen overkapping (Soeters en Henket) en belendende nieuwbouw (Sípek) obsoleet geworden.
- ¹⁴ Guido Steenmeijer, *Arent van 's-Gravensande*, Leiden 2005, 133-145.
- ¹⁵ Vergelijk de niet gaaf bewaarde typen: Het Loo, Apeldoorn, Paleis Noordeinde, Den Haag en Slot Zeist te Zeist.
- ¹⁶ Het Arsenaal valt buiten de studie omdat het een gemeentelijk monument betreft, maar is toch interessant te vermelden. Het complex werd in twee fasen gebouwd als kazerne in het militaire Doelengebied in de eerste helft van de 19e eeuw. Het zijn twee aangrenzende bouwblokken met elk een carré-vormige plattegrond met binnenplaats. In 1982 vond een grondige renovatie en restauratie plaats volgens plan van architect Tjeerd Dijkstra. Daarbij werd de oostelijke binnenplaats volgebouwd en de westelijke overkapt met een constructie van hout en glas. Het ontwerp kreeg een prijs van de Eurostructpress met het jaarthema 'Hergebruik'. Zie: Tj. Dijkstra, 'Renovatie en verbouwing van het Arsenaal te Leiden', *Bouw*, 1984, afl. 14/15, 12-18.
- ¹⁷ Onderhoud met drs. P. van der Kamp, hoofd bedrijfsvoering Stedelijk Museum De Lakenhal.
- ¹⁸ Gepubliceerd in de WVC brochure *Cultuurbescherming in buitengewone omstandigheden*, september 1993.
- ¹⁹ H. Boerman jr. *afstudeerscriptie*, TU Delft, 1994.
- ²⁰ Uitgebreide archeologische resultaten in: M. Groothedde, J. Hartman, M.R. Hermans, *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk*, Zutphen 1999.
- ²¹ De restauratiearchitect George Gilbert Scott voerde een 'terugrestauratie' uit in de 19de eeuw bij de kerk van St. Mary in Stafford door afbraak van laat-gotische bouwdelen. In zijn memoires vergoeijkt hij dat achteraf door te stellen dat hij zo veel Romaans materiaal ter beschikking kreeg. Zie: W. Denslagen, 'Sir George Gilbert Scott (1811-1878) en de kritiek op zijn restauraties' in: *Omstreden Herstel*, Proefschrift UvUtrecht, 1987, p.49.
- ²² Uit: *Planbeoordeling* gemeentelijk Bureau Monumenten & Archeologie te Leiden.
- ²³ Onderhoud met architect Julian Wolse.
- ²⁴ M. Roscher, S. Spijkerman, *Een kostbaar bezit*, Katwijk 2002, 62-65.
- ²⁵ E. Orsel, 'Een fraij gezicht, het Leidsche huis in de 17de eeuw', *Bulletin KNOB*, 106 (2007), 11-25.
- ²⁶ M.Stokroos, 'Van ambachtschool tot sieraad', *Monumenten*, 2007, nr 5, 14-17.
- ²⁷ G. van Tussenbroek, D. de Roon, 'Amsterdam-Scheepvaartmuseum. Een onorthodoxe reparatie in de achttiende eeuw', *Amstelodamum* 2007, 94-2, 3-13.
- ²⁸ 'rigoureuus' volgens architect Liesbeth van der Pol, die de restauratie van het gebouw op zich neemt, met o.a. het verwijderen van de meeste steigers aan het water en herstel van de zichtassen vanuit het gebouw.
- ²⁹ Brochure Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam, *Maritieme Cultuur voor iedereen*, okt. 2005, 29-38
- ³⁰ W. Schoonenberg, *Binnenstad*, okt. 2006.
- ³¹ M. Eekhout, *Architecture in space structures*, Rotterdam 1989; Idem, *Product development in glass structures*, Rotterdam 1990; Idem, *Gespannen glas: zappi of productontwikkeling voor het Nai*, Rotterdam 1996; Idem, *POPO of ontwerpmethoden voor bouwproducten en bouwcomponenten*, Delft University Press 1997; Idem, 'Naar een maximale transparantie. Ontwikkeling van glazen tensegrity', *De Architect*, 1999, afl. 9, 47-49.
- ³² Deze ophangtechniek aan verlengde masten voor een glasdak, werd al toegepast door Otto Wagner in 1903 in de lokethal van het 'Postkassensparamt' in Wenen. zie: P. Gössel, G. Leuthäuser, *Architectuur van de 20^e eeuw*, deel I, Köln 2005, 112-113.
- ³³ S. Schröder, 'Monumenten hebben toekomst met 3D Laserscannen', *Monumenten*, 2007, afl. 9, 20-21.
- ³⁴ Onderhoud met Hr. Plugge, beheerder Stadhuis Leiden, Stadhuisplein.
- ³⁵ Correspondentie met R.G.P. de Ruyter, beheerder van Het Sieraad te Amsterdam.
- ³⁶ Kees de Rooter, 'Geluk zit in een mooi landschap', *Monumenten*, 2007, afl. 10, 22-23.
- ³⁷ Harm Tilman, 'Interview met architectuurhistoricus Ed Taverne', *De Architect* 2007, afl. 4, 49

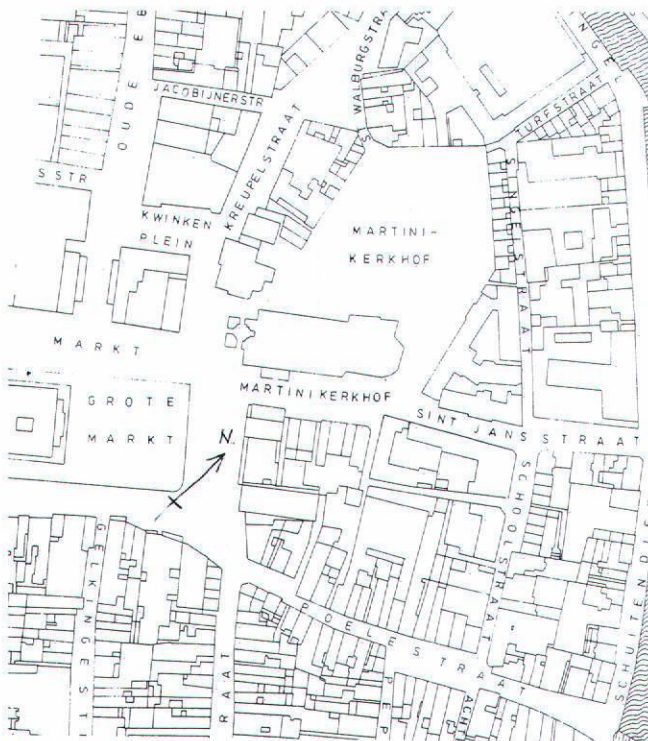
Transparant maar niet open: overkapping van de binnenplaats van het Provinciehuis te Groningen

M.S. Verweij

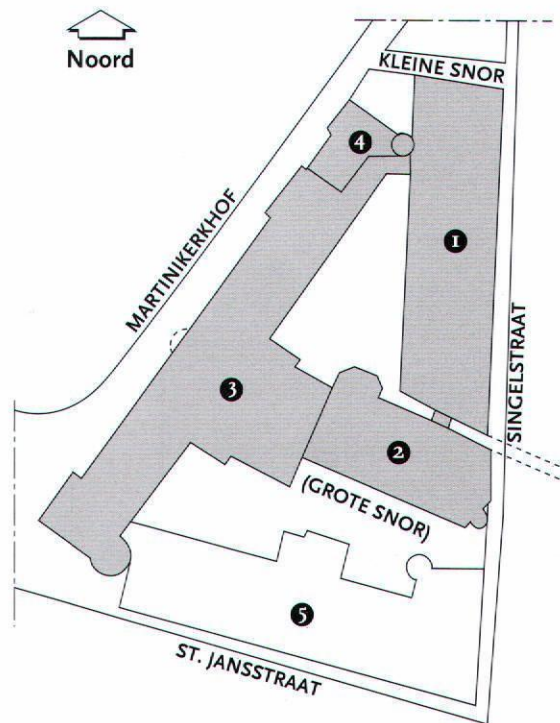
Inleiding

“Niets is zo veranderlijk als een monument” verkondigde voormalig directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, A.L.L.M. Asselbergs in zijn oratie bij de aanvaarding van de bijzondere leerstoel aan de Radboud Universiteit Nijmegen in 1999.¹ Inmiddels zijn wij negen jaar verder maar deze interessante uitspraak is nog steeds actueel en slaat de spijker op zijn kop. Gebouwen, ruimtes en vertrekken veranderen voortdurend en ontlenen een groot deel van hun voort-

bestaan aan transformatie en ontwikkeling. Een opmerkelijke recente proeve van deze stelling kan in Groningen worden aangetroffen. In het Provinciehuis van Groningen gaan hecht- heid en ouderdom op innovatieve wijze verbinding aan met dynamiek en eigentijdse wensen (afb. 1, 2). Onderstaande bij- drage biedt een kort overzicht van de bouw- en ontwikke- lingsgeschiedenis van het in oorsprong uit de zestiende eeuw daterende Provinciehuis te Groningen. Daarna wordt het architectonische pièce de résistance uit 2006, de overkapping van de binnenplaats besproken.²

Afb. 1. Groningen, plattegrond van de binnenstad met o.a. de Grote Markt, het Martinikerkhof met het Provinciehuis en de Turfsingel. Herkomst: Beschermde stads- en dorpsgezichten ingevolge artikel 20 van de Monumentenwet Groningen gemeente Groningen. Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van de binnenstad van Groningen als beschermd stadsgezicht. Publicatie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, februari 1988

Afb. 2. Groningen, plattegrond van het Provinciehuis met 1. oostvleugel, voormalige Sint Maartensschool; 2. archiefgebouw, ontwerp van J. van Lokhorst; 3. Martinikerkhof 12, Provinciehuis naar ontwerp van J.A.W. Vrijman; 4. Martinikerkhof 13, conciërgewoning met voorgevel van Huis Cardinaal; 5. Rijksarchief, Sint Jansstraat 2. Tekening: Studio Van Stralen, Groningen

Een notendop met bouwgeschiedenis

Tegenwoordig bestaat het Provinciehuis uit verschillende bouwvolumes die tezamen een driehoekige plattegrond laten zien.³ De Singelstraat volgt het oostelijke beloop van de oude stadsmuur en dat verschijnsel verklaart vorm en volume van het Provinciehuis aan deze kant, een langgerekte bakstenen vleugel, twee bouwlagen hoog, met een zadeldak en in het noordwesten een ronde traptoren (afb. 2). Hier stond aanvankelijk de Latijnse school en later de Sint Maartensschool (afb. 3, 5). In 1602 kreeg de Sint Maartensschool een nieuwe functie toen de in 1594 gevormde Staten van Stad en Lande het door de katholieken gedwongen verlaten schoolgebouw aanpasten en het vervolgens betrokken (met de Reductie van 1594 mocht de katholieke godsdienst niet langer worden uitgeoefend, slechts de protestantse was toegestaan). Eén jaar later namen ook Gedeputeerde Staten hun intrek in het gebouw.⁴ De oorspronkelijke Statenzaal is bewaard gebleven en fungeert nog als zodanig. De Sint Maartensschool is in de jaren 1898-1900 door Jacobus van Lokhorst (1844-1906) verbouwd, maar maakt nog steeds deel uit van het provinciale

bestuurlijke complex.⁵ Het politieke bedrijf bleek een uiterst bestendige functie en bepaalt tot op de dag van vandaag zowel de bouwgeschiedenis als het gebruik van het monumentale Provinciehuis.

Aan de zuidzijde van het Provinciehuis staat een andersoortig gebouw dat hier wordt genoemd omdat het in de geschiedenis van de locatie een rol van betekenis speelt, meer in het bijzonder in verband met de nog te schetsen ontwikkelingen uit het begin van de 21ste eeuw. Het gaat in de eerste plaats om een tweeledig archiefgebouw (1880-1881) bestaand uit een dwars geplaatst voorgebouw van drie bouwlagen, een driezijdige uitbouw aan de noordzijde en een trapgevel aan de zuidkant en in de tweede plaats om een archiefdepot van vijf lagen (afb. 2). Dit archiefdepot is een vroeg ontwerp in het oeuvre van Jacobus van Lokhorst en heeft op de hoek van de Singelstraat en de Grote Snor een hoge ronde traptoren.⁶

De derde vleugel van het Provinciehuis dateert uit 1915-1917 en staat aan het Martinikerkhof. Dit gedeelte, met de centraal geplaatste hoofdentree en een afwisselende en levendige architectonische toets, geldt nog steeds als de Schauseite van het Provinciehuis (Martinikerkhof 12). De hoge ronde toren

Afb. 3. Groningen, Singelstraat, de gevel van de voormalige Sint Maartensschool, gezien naar het noorden. Foto: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, A. J. van der Wal, juni 1966

Afb. 6. Groningen, van links naar rechts de kopgevel van de voormalige Sint Maartensschool, traptoren en de conciërgewoning (Martinikerkhof 13) met de voorgevel van Huis Cardinaal, gezien vanaf het Martinikerkhof. Het op het Martinikerkhof uitkomende straatje is de Kleine Snor. Foto: Collectie Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, fotograaf onbekend, ongedateerd

met ingesnoerde spits, een uivormige bekroning en ajour lantaarn vormt een blikvanger op de hoek van het Martiniekerkhof en de Sint Jansstraat. De architect was Rijksbouwkundige J.A.W. Vrijman (1865-1954). Hij liet het bestaande Provinciehuis (voor het merendeel uit 1870-1871) wegens bouwvalligheid slopen en ontwierp voor het vrijgekomen perceel nieuwbouw en bediende zich daarbij van neo-renaïssancistisch idioom en maniëristische motieven (afb. 4).⁷

Aan de noordzijde van het ontwerp van Vrijman, gezien vanaf het Martiniekerkhof links, paste men een naar verhouding klein maar opmerkelijk ouder gebouw in met een even opmerkelijke bouwgeschiedenis. Dit als conciërgewoning van het Provinciehuis bedoelde pand (Martiniekerkhof 13) maakt geen deel uit van het ontwerp van Vrijman en biedt een verhaal apart. De natuurstenen voorgevel dateert uit 1559 en vertoont vroeg-renaïssancistische kenmerken (afb. 6). Deze rijke façade maakte ooit deel uit van een pand in de Oude Kijk in 't Jatstraat in Groningen dat bekend stond als Huis Cardinaal. Dit pand is in 1893 afgebroken, vervolgens werd de bijzondere voorgevel in delen opgeslagen en ten slotte aan de westzijde van het Martiniekerkhof tijdens de bouwcampagne 1915-1917 weer opgetrokken en daarbij verhoogd. Frappant accent: de voordeur is niet in de voorgevel, maar in de zijgevel geplaatst.⁸ Sedertdien sluiten Huis Cardinaal c.q. de conciërgewoning en het ontwerp van Vrijman op elkaar aan en vormen beide volumes tezamen de westelijke vleugel van het Provinciehuis. Tussen de westelijke vleugel van het Provinciehuis naar ontwerp van Vrijman en het depotgebouw kwam in 1914-1917 een aansluiting tot stand. Als gevolg ontstond in stedenbouwkundige zin een driehoekig ensemble bestaande uit de voormalige Sint Maartensschool (met daarin o.m. de Statenzaal), het Provinciehuis en het archiefdepot.

Tot slot de zuidkant: het in de jaren 1917-1922 gebouwde Rijksarchief (Sint Jansstraat 2). Het archief telt drie bouwlagen en een kap, op de hoek met het Martiniekerkhof staat de hoge toren naar ontwerp van architect Vrijman. De architectuur van het archief combineert kloostervensters met elementen van de neo-renaïssance. Op straatniveau loopt een open galerij met kruisribgewelven, een bij uitstek mediterrane motief dat men veeleer in Bologna dan in Groningen zou verwachten en dat altijd weer die zinderende wisselwerking tussen buiten en binnen oplevert, maatvast de alternerende gewaarwording van open en gesloten aanreikt.⁹

Binnenplaatsen

Het ensemble van het Provinciehuis te Groningen telt twee binnenplaatsen. Pal achter het Rijksarchief ligt de eerste binnenplaats; deze staat aan de oostzijde in open verbinding met de Singelstraat en heeft een langwerpige, samengestelde plattegrond (afb. 2). In wezen is het een in 1917 met de bouw van de westelijke vleugel (naar ontwerp van Vrijman) afgesloten verbindingsstraat tussen de Singelstraat en het Martiniekerkhof (afb. 7). Op oude stadsplattegronden wordt deze passage aangeduid met de Grote Snor of snorgen.¹⁰ Tegenwoordig spreekt men van de eerste binnenplaats en bedoelt dan met

Afb. 4. Groningen, Martiniekerkhof 12, voorgevel van het Provinciehuis, gezien in zuidelijke richting. Foto: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, IJ. Th. Heins, juni 1998

Afb. 5. Groningen, Singelstraat, de gevel van het Provinciehuis, gezien vanuit het noorden. Het straatje rechts, de Kleine Snor, verbindt de Singelstraat met het Martiniekerkhof. Foto: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, A. J. van der Wal, februari 1967

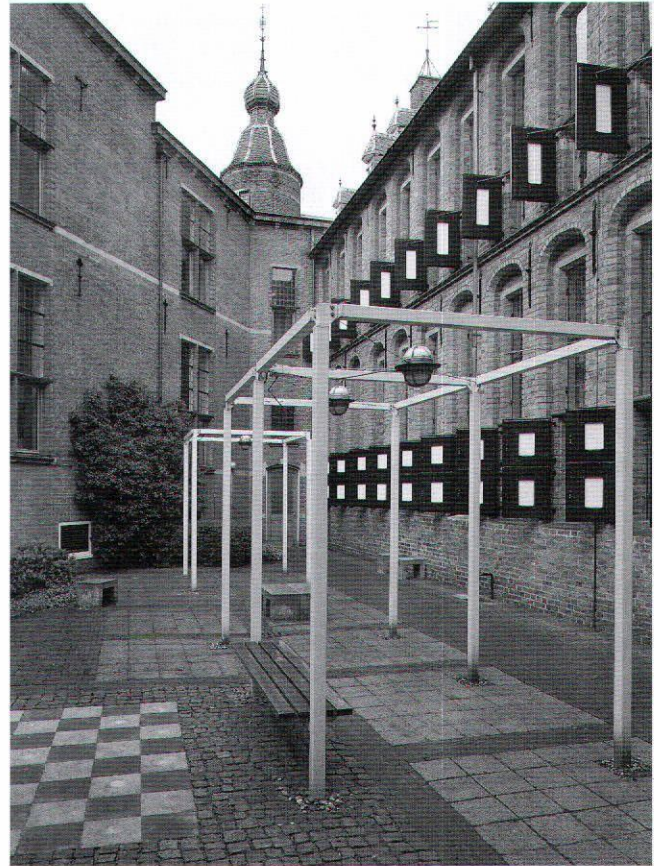
Afb. 7. Groningen, uitzicht op het Provinciehuis vanaf de toren van de Martinikerk, naar het oosten. Foto: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Chr. Booms, februari 2008

name de open ruimte tussen de bouwvolumes van het Rijksarchief (1917-1922) en het archiefdepot (1880-1881).

De tweede binnenplaats ligt besloten tussen het ontwerp van Vrijman en Huis Cardinaal aan de westzijde, de vleugel van het archiefdepot in het zuiden en de Statenzaal aan de oostzijde. Deze binnenplaats staat sinds 2006 bekend als het atrium en vertoont qua vorm overeenkomst met een gelijkbenige driehoek die met de punt naar het noorden wijst en de basis aan de zuidzijde heeft. Deze tweede binnenplaats vormt het hoofdbestanddeel, het architectonische pièce de résistance, van deze bijdrage.

Zoals uit het bovenstaande beknopte overzicht van de bouwgeschiedenis valt op te maken, is deze driehoekige binnenplaats niet door één vaardige artistieke hand in één zwierige beweging ontworpen maar langzaam maar gevormd doordat verschillende bouwactiviteiten plaatsvonden en er op een gegeven moment een omsloten ruimte resteerde. De binnenplaats is niet meer of minder dan een overschietende kavel waar de bouwkunst tot voor kort geen vat op kreeg maar wel een rol speelde in de belichting van de aangrenzende gebouwen. Vanaf de openbare weg is de tweede binnenplaats niet toegankelijk, de bezoeker moet altijd een bouwvolume passeren om er te komen. Eenmaal ter plaatse wordt hij of zij aan alle kanten door vleugels van het Provinciehuis en het archief omgeven.

Ondanks de centrale ligging in het hart van het gebouwencomplex was het gebruik van de tweede binnenplaats zeer beperkt en gold de ruimte nauwelijks als inspirerend (afb. 8). Commissaris der Koningin H.J.L. Vonhoff (1980-1996) liet in het plaveisel een schaakbord aanbrengen en zorgde ook voor de bijbehorende schaakstukken, maar tot een optimale functionele betrokkenheid van de binnenplaats op het ambtelijk bedrijf leidde dat niet; het bleef een restruimte zonder bijzondere betekenis of bijdrage (afb. 9). Het kunstobject op de binnenplaats nam een vergelijkbare verweerde positie in en droeg amper bij aan verhoging van de ambiance.

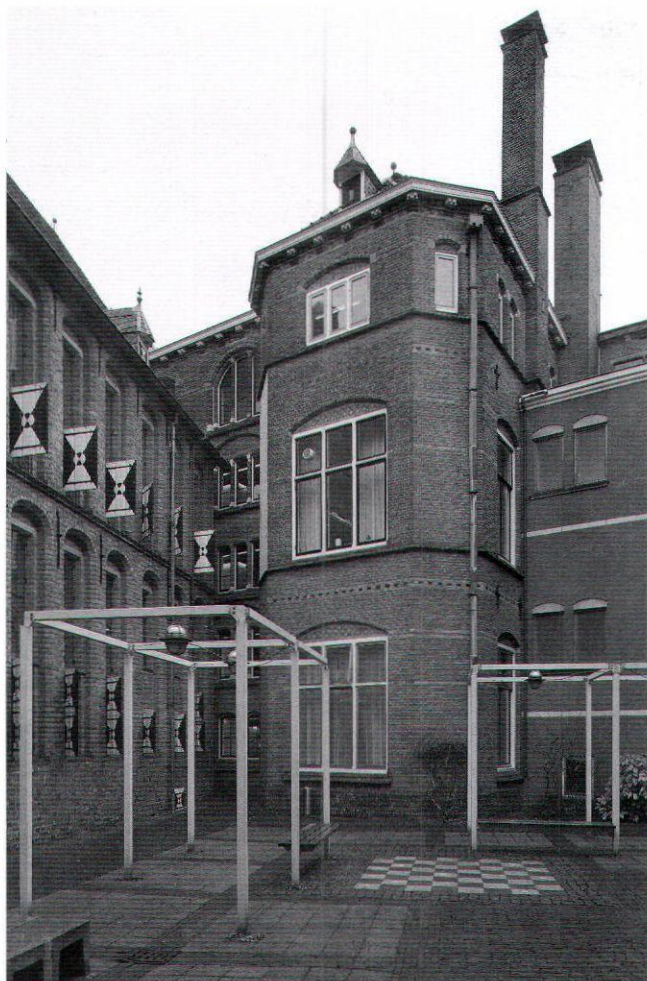

Afb. 8. Groningen, binnenplaats van het Provinciehuis, gezien in noordelijke richting. Foto: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, G. Barbiere, 2006

Planvorming

In 2004 kwam daar verandering in want het idee ontstond om de binnenplaats te overdekken. Door uitsluiting van de elementen, zo luidde de redenering, en verbetering van de toegankelijkheid zou de binnenplaats een metamorfose kunnen ondergaan. Uit een onoverdekt ruimtelijk residu waar regen, sneeuw, wind en zon vrij spel hadden kon een vitale binnenhof ontstaan en een kloppend hart voor het provinciale bestuurscentrum voortkomen. De lang gekoesterde wens naar een nieuwe representatieve ruimte werd zodoende vervuld terwijl de ruimtenood van het Provinciehuis zou worden gelenigd.¹¹

Het College van Gedeputeerde Staten ging voortvarend te werk en liet onderzoeken in hoeverre de binnenplaats op verantwoorde wijze zou kunnen worden overkapt. Het bureau MAD Moehrleinvandelft architecten uit Groningen maakte daarop een eerste serie schetsen en produceerde in een later stadium een maquette.¹² De overkapping diende transparant te worden uitgevoerd zodat het zicht op het uitspannel, de wisselende stemmingen van de atmosfeer, lichtschakeringen van dagdeel of seizoen en variërende temperaturen de nieuwe vormen binnenruimte konden blijven bespelen (afb. 10). Vanwege de monumentale status van het Provinciehuis zocht

Afb. 9. Groningen, binnenplaats van het Provinciehuis, gezien in zuidelijke richting. Foto: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, G. Barbiers, 2006

de opdrachtgever al in een vroeg stadium contact met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.¹³ Deze achttien overkapping in beginsel aanvaardbaar en voorzag de opdrachtgever van een aantal opmerkingen en deed verschillende aanbevelingen;

- de overkapping zou geen materiële noch constructieve schade aan het monument behoren toe te brengen of het bovenmatig te belasten; een zelfdragende constructie genoot derhalve de voorkeur;
- idealiter, zo stelde de Rijksdienst vast, diende de kap van de binnenplaats transparant te zijn en de historische architectuur te volgen, deze te accentueren en niet te verhullen of te ontkennen;
- de verschillende bouwfases en ontwikkelingen van het Provinciehuis zijn voor een groot deel aan de binnenplaatsgevels af te lezen. De Rijksdienst voorzag een nadrukkelijke logistieke rol voor een overkapt binnenplaats met als direct gevolg dat bezoekers, gasten en personeel meer dan ooit in de gelegenheid gesteld zouden worden de architectonische

Afb. 10. Groningen, de overkapt binnenplaats van het Provinciehuis, in zuidelijke richting. Foto: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Chr. Booms, februari 2008

en historische hoedanigheid van de binnenplaats te bewonderen en te waarderen;

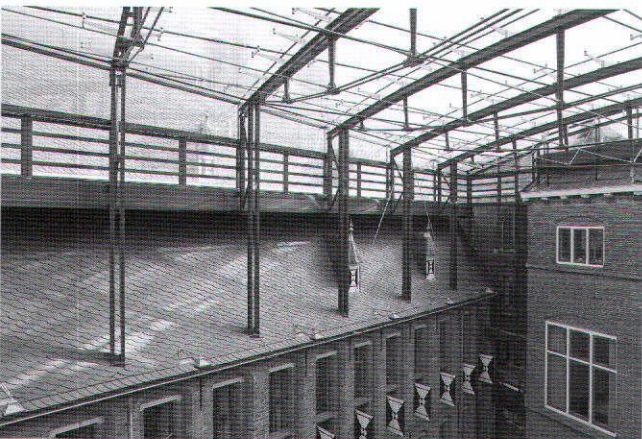
- een ander punt in de overwegingen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg had betrekking op het dagelijkse gebruik van het monument. Overkapping zou niet alleen de beleving van de binnenplaats bevorderen en op een hoger niveau van historische appreciatie brengen, maar ook in belangwekkende mate bijdragen aan verbetering van het gebruik en verhoging van de toekomstwaarde van het gehele monumentale Provinciehuis.

Bedenkingen waren er ook. Overkapping sorteert immers onstoffelijke effecten, zo leert de ervaring, zet als het ware een deksel op een ruimte en impliceert devaluatie van de open hemelbeleving (afb. 11). Het directe contact met het zwervend verval en maakt plaats voor een binnenklimaat. In die zin leidt overkapping, transparant of niet, altijd tot verlies van de primaire atmosferische ervaring. Dit gevolg is onontkoombaar en werd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg terdege beseft en uitgedragen. Om de zaak niet in een al te academisch daglicht te zetten, adviseerde de Rijksdienst kenmerkende voorzieningen als (bijvoorbeeld) bestrating, gevelafwerking, hemelwaterafvoeren, patina en vergaarbakken te handhaven. Indien dit soort karakteristieken van de architectuur in materiële zin afleesbaar bleef, dan zou de binnenplaats

Afb. 11. Groningen, de overkapte binnenplaats van het Provinciehuis, in noordelijke richting. Foto: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Chr. Booms, februari 2008

een aantal wezenlijke elementen van de oorspronkelijke identiteit behouden. De verwijzing naar de open toestand van het verleden werd zodoende gecontinueerd. Voor goede ontsluiting van de binnenplaats behoeften geen gevels doorbroken te worden; de bestaande perforaties bleken te volstaan. In bouwkundig opzicht bestond op een aantal punten reserve. De constructie en het gewicht van de overkapping zouden

Afb. 12. Groningen, Provinciehuis met het atrium; links de oostvleugel met onder meer de Statenzaal. Foto: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Chr. Booms, februari 2008

Afb. 13. Groningen, detail van het gloednieuwe leien dak van het Provinciehuis met de stalen draagconstructie van de overkapping. Foto: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Chr. Booms, februari 2008

voor een groot deel worden opgevangen door de belendende monumentale gebouwen waartoe daken dienden te worden geperforeerd. De Rijksdienst voorzag technische problemen in de vorm van lekkages bij de aansluitingen van de transparante kap op de leien daken, niet in het minst doordat de gebouwen aan de binnenplaats verschillende aantallen verdiepingen en variërende goothoogtes hebben. Viel de neerslag altijd op de bestrating van de binnenplaats, bij overkapping moest alle nattigheid via afvoerleidingen van voldoende capaciteit verlopen. Verder bestond gereede vrees voor de gevolgen van een stevige winter: kwetsbare goten van de leidaken zouden dichtsneeuwen en het glasdak bovenmatig kunnen belasten terwijl grote hoeveelheden dooiwater de capaciteit van de hemelwaterafvoer te boven zouden kunnen gaan. Ten slotte stelde de brandweer bij een overkapte binnenplaats aanvullende brandveiligheidseisen met directe gevolgen voor dakbeschietingen en –kapellen, deuren en ramen: deze elementen dienden zestig minuten brandwerend te zijn. Dat zou leiden tot vervanging van (originele) eiken ramen en glas-in-loodpanelen.

Uitvoering

Mede op basis van de adviezen van de gemeentelijke monumentencommissie en van de zijde van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg paste de architect het plan ten dele aan. Het aantal spanten van de kap verminderde en daarmee werd aan een uitdrukkelijke wens van de monumentencommissie van de gemeente Groningen naar meer transparantie tegemoetgekomen. Ook de Rijksdienst achtte “het uitzicht op karakteristieke bebouwingselementen” van de gevels aan de binnenplaats wezenlijk voor de architectonische en historische beleving van de locatie.¹⁴

Vervanging van de oude ramen in het archiefgebouw bleef na overleg achterwege. Door middel van plaatsing van brandwerend glas achter de bestaande beglazing (aan de binnenzijde)

Afb. 14. Groningen, bij het Provinciehuis op zolder. Het dakbeschoot is afgedekt met isolatiemateriaal en de stalen draagconstructie van de overkapping perforereert het dak. Foto: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Chr. Booms, februari 2008

werd in zekere mate tegemoetgekomen aan de brandveiligheidseisen. In samenspraak met de specialist brandpreventie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zijn passende oplossingen voor de historische binnendeuren geleverd. Eén kenmerk van de overkapping wijzigde niet: het principe van een zelfdragende constructie vond geen genade in de ogen van architect en opdrachtgever. De belerende gebouwen vangen nu een groot deel van het gewicht van de overkapping op (afb. 12). Dit beginsel leidde tot beschadiging en perforatie van de daken en tot constructieve aanvullingen van de monumentale spantconstructies (afb. 13 en afb. 14). Het College van Burgemeester en Wethouders van Groningen verleende op 15 november 2005 vergunning voor plaatsing van een glazen overkapping tussen de monumentale panden Martinikerkhof 12 en 13 en de Singelstraat. De tekst van de vergunning bevatte een opmerkelijke passage namelijk "dat geen sprake kan zijn van de verplaatsing van dakkapellen. In de definitieve uitvoering dient te worden voorkomen dat verplaatsing noodzakelijk zal zijn".¹⁵ Met dit voorschrift kwam de gemeente tegemoet aan een clausule uit het advies van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Slot en terugblik

De doorzichtige overkapping overstijgt voor een deel aan het silhouet van het Provinciehuis. Met name vanaf de Garde-

Afb. 15. Groningen, het Provinciehuis vanaf de Gardepoort. Foto: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, Chr. Booms, februari 2008

poort is een fors glazen volume zichtbaar. Een reusachtige, kristallijne massa ligt tussen de contouren van de provinciale behuizing ingeklemd (afb. 15). Dit transparante volume voorziet de historische silhouetten van leien daken en bakstenen traptoren van een ongekende lijnvoering, als ware het een hardnekkig en verweesd relict uit de laatste IJstijd dat, ondanks aanhoudende temperatuurstijging niet is gesmolten of gedecimeerd en de kans loopt door neerslag van vuil en condensvorming aan massiviteit toe te nemen. Binnen geldt een ander regiem. Overdag dienen onder de doorzichtige overkapping buitenwereld en binnenwereld zich gelijktijdig aan en heerst de gewaarwording van een gerieflijk verwarmde huiskamer. Het zicht op het uitspannel is onbepaald maar doordat een buitenklimaat ontbreekt, beleeft de bezoeker twee werelden simultaan. Als gevolg ontstaat eventjes een gevoel van verwarring. Het zicht op oude gevels geldt als bekend en vertrouwd, de transparante kap daarentegen is nieuw en heeft een verrassende uitwerking: de overkapping is zowel gesloten als doorzichtig en biedt zicht op het uitspannel. De kans op desoriëntatie is aanwezig -misschien waant men zich eventjes in een zeepbel- maar eenmaal bekomen van de eerste indrukken en beginnende begoocheling, herstelt zich de ruimtelijke oriëntatie en beleeft men een

boeiende ruimte waarin verbazing en gewenning om voorrang strijden.

De benaming tweede binnenplaats is sinds de oplevering in 2006 in onbruik geraakt. De nieuwe binnenruimte heeft allure, staat bekend als het atrium en vervult een prominente rol in de huishouding van het Provinciehuis. Ontvangsten, exposities, partijen en bijeenkomsten vinden in het atrium plaats. In tijden van verkiezingen kan men het tellen van de stemmen en de uitslagen volgen in deze goed geklimatiseerde ruimte waar de Commissaris van de Koningin met verve de rol van gastheer vervult. In die zin zijn de overkapping en de nieuwe benaming volledig geslaagd. Een atrium staat in Van Dale Groot woordenboek van de Nederlandse taal (veertiende editie) immers omschreven als “het centrale deel van een oud-Romeinse woning, vierkante ruimte in het midden, bestemd voor het huiselijk leven”.

Noten

- ¹ Fons Asselbergs, *Niets is zo veranderlijk als een monument – Een pleidooi voor het cultureel argument*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar kunst en cultuur (de Anton van Duinkerken-leerstoel) aan de faculteit der Letteren van de Radboud Universiteit Nijmegen op 8 september 1999, Zwolle 2000.
- ² Zie: Caroline Kruit, ‘Provinciehuis Groningen’ in: *DAX 2* (2006) nr. 12, 48-55. Dit artikel gaat o.m. in op de recente transformatie van het Provinciehuis en bevat enkele fraaie tekeningen en recente foto’s van het Provinciehuis en het archiefgebouw. Tevens: Berend Raangs en Joris van Haften, ‘Jaarverslag restauraties in 2006’ in: *Hervonden Stad – Jaarboek voor archeologie, bouwhistorie en restauratie in de gemeente Groningen*. Groningen 2007, 53-54 (zie meteen ook 41, ‘Overige onderzoeken’, nr. 21). Het artikel van Jan van der Hoeve, ‘Provincie in de Stad’ in: *Hervonden Stad – Jaarboek voor archeologie, bouwhistorie en restauratie in de gemeente Groningen*, Groningen 1999, 77-86 behandelt de bouwhistorische karakteristieken inclusief de interieurs van het ensemble van Provinciehuis, Rijksarchief en Huis Cardinaal.
- ³ Wat betreft de bouwgeschiedenis steunt deze bijdrage op twee voorbeeldige rapporten: J.A. van der Hoeve, *Martinikerkhof 12, Groningen - Oostvleugel van het oude Provinciehuis - bouwhistorische opname en waardstelling*, Utrecht 1998 en J.A. van der Hoeve, *Archiefgebouw, voorgebouw en conciërgewoning van het Provinciehuis te Groningen – bouwhistorische opname*, Utrecht 1999.
- ⁴ J. Hermus, *Het Provinciehuis van Latijnse school tot bestuurscentrum*, Groningen 1987, 13. Hermus behandelt o.a. de (bouw)geschiedenis, het gebruik, de inrichting en het rijke interieur van het Provinciehuis. Zie ook: E. Neurdenburg, *De historische schoonheid van Groningen*, Amsterdam 1942, 48 e.v.
- ⁵ Hermus 1987 (zie noot 4), 37-39.
- ⁶ Corjan van der Peet en Guido Steenmeijer (red.), *Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, geven vanaf 243 een bondig overzicht van archiefbouw in Nederland inclusief de betekenis van Jacobus van Lokhorst inzake de bouw van archieven. Zie ook: G.S. van Holthe tot Echten, ‘De Rijksbouwkundige Jacobus van Lokhorst en zijn bureau 1878-1906’ in: *Bulletin KNOB* 85 (1986) nr. 5, 193-209. Evenzeer bijzonder lezenswaardig: P.T.E.E. Rosenberg, *Geschiedenis van het Rijksbouwen – Jacobus van Lokhorst*, ’s-Gravenhage 1987 met op 16 de vermelding van een contemporaine bron waarin het Groningse archief van Van Lokhorst als archiefkasteel wordt getypeerd (wegens de ronde hoektoren).
- ⁷ ‘Johannes Antonius Willibrordus Vrijman, bouwkundige en architect voor de gebouwen van Onderwijs enz. 1888-1906, rijksbouwkundige voor de gebouwen van Onderwijs enz. 1906-1920, rijksbouwmeester voor de Onderwijsgebouwen 1920-1923’ volgens: Corjan van der Peet en Guido Steenmeijer 1995 (zie noot 6), 356. Overigens maakt dit standaardwerk geen melding van Vrijman als architect van het Provinciehuis te Groningen (665).
- ⁸ Zie in dit verband: Victor M. Schmidt, ‘Deugdzaamheid voor de buitenwacht: de gevel van het huis Cardinaal te Groningen’ in: *Bulletin KNOB* 91 (1992) nr. 1, 15-20 en eventueel de reactie van Kuiper, W., ‘De deugden van het Huis Cardinaal te Groningen’ in: *Bulletin KNOB* 93 (1994) nr. 3, 123-125. Tevens: Edward Houting, *Gevelstenen in Groningen*, Assen 1997, 20 en 75.
- ⁹ De Sint Jansstraat is gelijktijdig met de bouw van het Rijksarchief ten behoeve van vlotte verkeersafwikkeling aanzienlijk verbreed, daarbij werd ter plaatse de stadsmuur doorbroken; tot aan deze doorbraak telde de stad aan de oostelijke zijde twee poorten: de Poelepoort en de Oude Ebbingepoort.
- ¹⁰ Een snor of snurre is een straatje van geringe betekenis volgens: K. Feringa, *Straten en Pleinen, Singels en Stegen – Groningen binnen de wallen*, Groningen 1994, 60.
- ¹¹ Overkapping van historische binnenplaatsen komt sinds het laatste kwart van de twintigste eeuw regelmatig voor. Het verschijnsel leidde in 2007 o.m. tot een stage van Hans van den Heuvel bij de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM). Zijn stageverslag (*Glazen overkapping van binnenplaatsen bij rijksmonumenten - september-december 2007*) is opgenomen in de bibliotheek van de RACM te Zeist, een bewerking hiervan is als tweede artikel in dit nummer gepubliceerd. ‘Oude’ voorbeelden van overkapte binnenplaatsen kunnen in Nederland worden aangetroffen in Gulpen, château Neubourg, overkapping 1850 (architect V. Evrard); Schiedam, Korenbeurs, overkapping 1872; Haarzuilens, kasteel De Haar, overkapping 1897 (architect Joseph Paris onder directie van P.J.H. Cuypers).
- ¹² Bol, Jan en Knudsen, Jacqueline, “MAD architecten, Groningen – Wij houden niet van luchtkastelen’ in: *Bouw Architectuur in Nederland* 61 (2006) nr. 6, 6-11 (vraaggesprek met Johannes Moehrlein en Aron van Delft).
- ¹³ De Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) fuseerde op 1 november 2006 met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) tot de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM).
- ¹⁴ Volgens het panddossier Groningen (GR) 2003 D. Provinciehuis, Martinikerkhof 12 berustend bij de RACM.
- ¹⁵ Gemeente Groningen, monumentenvergunning nr. RO-200501216 d.d. 15 november 2006.

PUBLICATIES

D.H. Baalman, H.M. Goudappel, P. Meurs en G.A. Overeem, **H.F.A. Rademaker Deventer stadsarchitect 1961-1988**, Corps 9 Publishers/Historisch Museum Deventer 2007, 120 p. rijk geïllustreerd kleur/zw.wit. ISBN 978-90-808932-6-9 Prijs: € 23,50

Dit aan de Deventer stadsarchitect Harry Rademaker opgedragen boek is voor de helft een liber amicorum. Het is een fraai verzorgd fotoboek met beperkt tekstaandeel, zonder verwijzingen, literatuurlijst of diepgaande analyses. Wat rechtvaardigt dan een bespreking in het *Bulletin KNOB*? Dat is op de eerste plaats de niet te onderschatten invloed van Rademaker op de veranderingen in de binnenstad van Deventer, niet zozeer in geschrift als wel daadwerkelijk ontworpen, uitgevoerd en begeleid. Op een theoretisch standpunt kunnen we Rademaker eigenlijk niet betrapen. De respectabele en doorgaans kritische auteurs van het boek geven hem een verdiende plaats in de geschiedenis. In de jaren '70 ging het om grootschalige restauratie versus grootschalige kaalslag, een luxe die niet meer bestaat volgens Paul Meurs: alles is ofwel gesloopt ofwel gerestaureerd en onbetaalbaar geworden. Meurs waarschuwt dat de zo mooi gerestaureerde binnenstad thans dreigt te vervreemden van het voorheen groene buitengebied en aan alle kanten opgesloten wordt door 'harde randen' in de vorm van kantoorkolossen en wooncomplexen.

De overpeinzingen van H.M. Goudappel gaan verder terug. Hij schetst de vorming van Rademaker bij de Academie voor Bouwkunst in Amsterdam waar architect Zanstra het Nieuwe Bouwen onderwees. Hoewel de latere stadsarchitect werd binnengehaald om vorm te geven aan een megalomane dubbelstad (met Apeldoorn) van 250.000 inwoners voelde hij zich meer aangetrokken tot de ambachtelijkheid van de Amsterdamse School. Rademaker concentreerde zich op de rechter oever van de IJssel en ontwierp daar zowel nieuwbouwwoningen als invullingen en restauraties in de binnenstad: "harmoniserend en toch nieuw, zorgvuldig en ambachtelijk en met enige frivoliteit".

Ook Dirk Baalman gaat in op Rademakers opleiding. Hij analyseert 'het omslagpunt' dat de koerswijziging in de jaren '70 bepaalde, alsmede de strategische samenwerking met regiohoofd Henk Dijkstra van de RDMZ en wethouder Bernhard Duimel van de gemeente Deventer. Baalman beschrijft meer diepgaand en op treffende wijze de kwaliteiten van Rademakers nieuwbouw, bijvoorbeeld het gymlokaal van de school aan de Nieuwe Markt. Dat ontwerp, gezien vanaf de IJsselkade, siert ook het omslag van het boek waarop de naam van de architect in archaisch aandoend letterschrift vermeld staat. Een beetje Duits, maar misschien heeft dat te maken met Rademakers geboortjaar of zijn voorkeur voor zwarte basaltlava uit het Rijnland die we in tal van zijn gebouwen tegenkomen? Minder aannemelijk is de verklaring van de gereconstrueerde geveltop op Bergstraat 43 "die wel iets van een Hanzebouw aan de Oostzee heeft" (p. 41). Raar, want het gaat hier om een variant van regionale renaissance architectuur, ook wel Gelders-Overijsselse gevel genaamd. De aanzet van de pinakels was nog aanwezig. Zo reconstrueerde Rademaker alleen kruisvensters en dergelijke waar nog aanknopingspunten aanwezig waren. Hij respecteerte later aangebrachte grotere openingen op de begane grond maar voegde er wel een fijnere roedenverdeling aan toe. Een meer nauwkeurige analyse van Rademakers restauratieve benaderingswijze ware gewenst. Hoe reageerde de vergunningverlenende centrale overheid daaraan voorafgaand op de plannen en werd hij daarin gecorrigeerd?

Met uitzondering van het stadhuis krijgt de lezer vooral buitenkanten van de nieuwe en gerestaureerde panden te zien. Hoe werden deze ingericht en functioneel bruikbaar gemaakt en wat deed de architect met de oude inwendige structuren en afwerkingen? Om recht te doen aan deze creatieve geest was de presentatie van een aantal (ongetwijfeld fraaie) ontwerptekeningen nuttig geweest. Kortom, het boek had dikker mogen wezen en in de analyse van de restauraties diepgaander, zoals Tillema, Denslagen en Meurs eerder elders deden.

Na de drie inleidingen volgt een overzicht van twintig projecten in de binnenstad, niet van die daar buiten. Mede door het voortreffelijke fotowerk van E. Zijlstra en anderen komt de esthetische kwaliteit van Rademakers oeuvre tot zijn recht. De volgorde is niet chronologisch maar situationeel gerangschikt en wordt ondersteund door een handig kaartje.

Tenslotte volgt een hoofdstuk over speelse architectonische details, toegelicht door Gerard Overeem. Verdienstelijk is het bijbehorende overzicht van adressen en onderdelen waarbij de namen van de uitvoerende kunstenaars –waaronder Overeem zelf- genoemd worden. Het gaat om beeldhouwwerk, gevelstenen, bovendeurstukken, uithangborden, stoepen en lateien, soms monochroom maar meestal bont gekleurd. "Elke keer opnieuw bij elk project dat hij onderhanden had, was er steeds weer dat enthousiaste bezig zijn met zaken die niet ter zake deden. Zaken waar in de regel geen geld voor was, maar die toch gemaakt en betaald moesten worden". "Al die elementen samen, zo speels geïntegreerd in de stad, geven je dat uitgesproken goede gevoel dat ik zou willen omschrijven als 'het genoeg van Deventer'."

Dankzij Harry Rademaker en het historische erfgoed is Deventer inderdaad een aantrekkelijke, veelkleurige stad geworden. De stadsarchitect voerde de regie, had smaak en was in staat om samen te werken met andere kunstenaars en architecten. Die functie is nu geprivatiseerd net als in de meeste andere steden, een gegeven waar Dirk Baalman nader bij stil staat: "... het creatief ontwerpwerk speelde zich af in de neutraliteit en collectiviteit van het ambtelijk apparaat".

Die benadering missen we, elders en ook in Deventer, waar de druk van de grootschaligheid toeneemt, getuige bijvoorbeeld de ziellose kantoorkolos naast het station pal op de grens van het beschermde stadsgezicht. In de binnenstad zelf worden de twee grootste nieuwbouwprojecten van Rademaker inmiddels met afbraak bedreigd: het stadskantoor en het politiebureau. Goudappel kan niet verdoezelen dat het uit 1974 daterende politiebureau destijds wat merkwaardig in de straten van het Noordenbergkwartier werd gepland (p. 33-34). Hij concludeert tenslotte: "Men kan zich afvragen of het gepast is, dan wel zin heeft, om dit pleidooi voor de instandhouding van Rademakers markantste bouwwerken deel te laten uitmaken van een publicatie dat zijn werk als stadsbouwmeester wil eren. Ik meen van wel".

Dirk J. de Vries

KNOB

Verslag van de Algemene Ledenvergadering KNOB 26 april 2008

Op 26 april 2008 hield de KNOB zijn Algemene Ledenvergadering in de voormalige kerkzaal van het Sint Jacobsgasthuis (nu Stedelijk Museum) te Schiedam. De vergadering kreeg een feestelijk tintje door de uitreiking van de KNOB-erepenning aan de heer mr. G.W. van Herwaarden. Na een woord van welkom opende voorzitter jhr. ir. D.L. Six de vergadering. Aangezien er geen op- of aanmerkingen waren op de notulen van de Algemene Ledenvergadering van 11 september 2007 ten kantore van de KNOB in Amsterdam, zijn deze ongewijzigd vastgesteld.

Financiën en goedkeuring jaarstukken door de kascommissie

De penningmeester, de heer A. Met, deelt de vergadering mee dat het afgelopen jaar niet gemakkelijk is geweest voor de KNOB. Zoals bekend heeft de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM) eind 2006 te kennen gegeven dat de subsidie aan de activiteiten van de Bond zou worden gestaakt. Over het jaar 2007 werd nog wel subsidie ontvangen, maar het aantal KNOB-leden liep terug tot 965, waardoor minder inkomsten uit de contributies werden verkregen. De jaarrekening laat een verlies van € 7.500,- zien. Belangrijke kostenposten in 2007 vormden de studiedagen. Vooral de studiedag in Amsterdam, georganiseerd in samenwerking met Bureau Monumenten en Archeologie op 2 november 2007, heeft meer gekost dan deze heeft opgebracht. Het

BMA zal een groot deel van deze kosten voor zijn rekening nemen, waardoor het jaar toch met een positief resultaat kan worden afgesloten. De heer drs. H. Bollebakker verbaast zich over het tekort dat bij de organisatie van de studiedag is ontstaan. De heer Met wijst dit vooral aan de hoge kosten voor catering en zaalhuur, die in dit geval ook commercieel aan het BMA berekend worden. De heer Six legt uit dat het bestuur steeds vaker wordt geconfronteerd met de commerciële uitbating van monumentale gebouwen, waardoor de Bond steeds minder kan profiteren van kosteloos locatiegebruik of catering tegen kostprijs.

Het bestuur heeft verschillende maatregelen genomen om de inkomsten van de KNOB te verhogen. Restauratieaannemers en -architecten zijn aangeschreven om een financiële bijdrage te leveren en hierop zijn diverse positieve reacties ontvangen. Ook heeft het bestuur een steunfonds opgericht met een zogenaamde ANBI-status. Dit maakt donaties aan de Bond fiscaal interessanter voor donateurs. De heer drs. P. Luijkcx merkt op dat de Bond Heemschut gebruik maakt van de mogelijkheid om op projectbasis subsidies aan te vragen. Wellicht is dit ook een mogelijkheid voor de KNOB? Hij spreekt zich verder uit voor een nauwere samenwerking van de KNOB met organisaties met verwante doelstellingen. Juist in deze moeilijke periode zouden zij samen moeten optrekken.

De heer Met deelt de vergadering mee dat, gezien de stopzetting van de subsidiëring aan de Bond, het in het vervolg niet langer nodig is om gebruik te maken van een accountant. Het financieel beheer wordt voortaan in eigen hand gehouden, waarmee de kosten worden gereduceerd. De heer Bollebakker vraagt of de kascommissie niet moet worden uitgebreid naar drie personen. De voorzitter vindt dit niet noodzakelijk, ook omdat de kascommissie in het algemeen uit bekwame personen bestaat. Bovendien zijn er al drie kascommissieleden: twee gewone leden en een reservelid.

De voorzitter geeft het woord aan het eerste lid van de kascommissie, de heer ing. F.Th. Van Gessel, om de bevindingen over de jaarrekening aan de vergadering mee te delen. De kascommissie heeft op 8 april 2008 in Meer (België) met de penningmeester overleg gevoerd. Op alle vragen van de commissie is door hem op adequate wijze toelichting gegeven en de kascommissie heeft de jaarrekening voor 2007 in orde bevonden. Wel doet zij de volgende aanbevelingen: de accountantskosten en de administratiekosten zouden beter in balans kunnen worden gebracht met de totale inkomsten; de jaarlijkse contributie zou eerder worden geïnd moeten worden; de drukkosten van de uitnodigingen voor een studiedag moeten op de begroting van de betreffende studiedag worden gebracht. In het algemeen dienen kosten zo veel mogelijk geboekt te worden op de posten waarop ze betrekking hebben. Tevens beveelt de kascommissie aan de voordelen van de gereduceerde contributies voor jeugdleden te evalueren en jaarlijks de begroting voor het komende jaar te presenteren, zodat deze door de Algemene Ledenvergadering kan worden vastgesteld. De kascommissie stelt de vergadering voor de heer Met décharge te verlenen en hem te bedanken voor zijn gevoerde beleid. De vergadering stemt bij acclamatie hiermee in. De voorzitter bedankt de heer Van Gessel en de heer J.P.A. van der Aa voor hun inzet.

De heer Van Gessel treedt, overeenkomstig de statuten, terug als kascommissielid. De heer Van der Aa en het reservekaslid de heer H. Hegeman zullen namens de leden van de KNOB de jaarrekening van 2008 controleren. De heer Bollebakker is bereid het komende jaar als reservekaslid te fungeren.

Toelichting op het Jaarverslag 2007

De voorzitter spreekt zijn waardering uit voor de door het bestuur en de redactie getoonde inzet om de KNOB na de intrekking van de subsidie door de RACM te laten voortbestaan. Hiertoe heeft het bestuur op verschillende manieren actie ondernomen. Allereerst is formeel bezwaar ingesteld tegen de intrekking van de subsidie. De uitspraak van de commissie voor bezwaarschriften heeft echter nog niet plaatsgevonden en is bovendien niet bindend voor de Minister waardoor de uitkomst van dit proces onzeker is. Daarnaast hebben het bestuur en de redactie met diverse partijen contact opgenomen om de positie van de KNOB onder de aandacht van onder meer kamerleden te brengen. Een van de uitkom-

sten hiervan is het zogenaamde Loenerslootoverleg, waarvoor hoogleraren of vertegenwoordigers van de aan universiteiten en hogescholen verbonden vakgroepen op het gebied van archeologie, cultuurlandschap en monumenten zijn uitgenodigd. De eerste bijeenkomst in kasteel Loenersloot stond in het teken van het voortbestaan van de Bond en de wijze waarop de universiteiten en hogescholen hieraan konden bijdragen. De waardering voor de activiteiten van de KNOB bleek groot, maar de meeste instellingen konden geen financiële ondersteuning bieden. Wel werd besloten om voortaan jaarlijks te overleggen. Concreet resultaat was de uitnodiging van @MIT, het onderzoeksinstituut van de faculteit Bouwkunde van de TU Delft, om te spreken over een vorm van samenwerking, waarbij de KNOB academische gastvrijheid zou worden aangeboden. Dit betekent onder andere dat de KNOB kosteloos gebruik kan maken van een werkplek aan de faculteit. De huur bij Erfgoed Nederland in Amsterdam was door deze instantie per 1 januari 2008 opgezegd. De aangeboden vervangende ruimte was duur en het bestuur heeft, met het oog op de huidige financiële situatie van de Bond, besloten hier geen gebruik van te maken. Het volledige jaarverslag zal openbaar worden gemaakt op de website van de KNOB.

Toelichting op de samenwerking met @MIT

De vicevoorzitter, mevrouw drs. D.H.H. Scheerhout, licht de samenwerkingsovereenkomst met @MIT toe. @MIT, de afkorting staat voor Research Modificatie, Interventie en Transformatie, zoekt naar een bredere positionering in het erfgoedveld en werkt al langer samen met DOCOMOMO. De faculteit heeft een groot aantal studenten die de restauratieopleiding volgen. De ambities van en de kennis bij @MIT bieden de KNOB de mogelijkheid zich opnieuw te profileren.

De basis van de overeenkomst tussen de KNOB en @MIT ligt in de academische gastvrijheid. De KNOB kan gebruik maken van een werkplek maar ook van alle mogelijke werkplekondersteuning en faciliteiten zoals de postkamer en de huisdrukkerij. Dergelijke faciliteiten ontbreken bij Erfgoed Nederland. Bovendien worden, zoals gezegd, daar commerciële huurtarieven gehanteerd, die de KNOB zich in de huidige financiële situatie niet langer kan veroorloven. Bij de samenwerking staat de zelfstandigheid van de KNOB voorop. De heer Bollebakker vraagt of de onafhankelijkheid van de redactie is gegarandeerd. De heer dr. R. Detingmeijer, eindredacteur van het *Bulletin KNOB*, benadrukt dat dit het geval zal zijn. De vergadering keurt de samenwerking bij acclamatie goed. De KNOB zal vanaf mei 2008 kantoor houden aan de Berlageweg 1, 2628 CR Delft.

Toelichting op het beleidsplan 2008/2009

De secretaris, de heer mr. drs. G.H. Medema, geeft een toelichting op het nieuwe beleidsplan dat het bestuur voor de jaren 2008/2009 heeft opgesteld. Gezien de ontwikkelingen rondom de subsidiëring achtte het bestuur het noodzakelijk om het beleidsplan eerder dan voorzien aan te passen. De nieuwe situatie vroeg om een actiever beleid, gericht op de verbreding van het draagvlak van de Bond. Het bestuur heeft de ambitie om de KNOB beter te positioneren in het erfgoedveld. Dit betekent onder andere dat de disciplines archeologie en cultuurlandschap meer aandacht zullen krijgen. Door de integratie van de diverse wetenschappelijke disciplines van erfgoed, sluit de KNOB beter aan bij de ontwikkelingen in de huidige monumentenzorg. Dit biedt ook bij de aanvraag van projectsubsidies voordelen. De heer Bollebakker vraagt of bij de aanvraag van projectsubsidies tevens het *Bulletin KNOB* wordt betrokken, waarop de heer Medema bevestigend antwoordt. Het bestuurslid mr. W.M.N. Eggenkamp voegt daaraan toe dat het in de bedoeling ligt om een projectsubsidie aan te vragen voor een studiedag over de achttiende eeuw, waarbij onder andere de uitgave van enkele bulletins worden meegenomen. De vergadering gaat akkoord met het nieuwe beleidsplan. Het integrale beleidsplan is in te zien op de website van de KNOB.

Verhoging contributies

Het stopzetten van de subsidie door de RACM noodzaakt het bestuur tot verhoging van de ledencontributies. De subsidie maakte namelijk zestig

procent uit van het totale budget. De heer Met deelt de vergadering mee dat de contributies sinds de invoering van de Euro in 2002 niet meer zijn verhoogd. Indien het indexstelsel van het CBS was aangehouden, zou de contributie voor leden nu rond € 48,- liggen. Het bestuur stelt de vergadering voor de contributies voor gewone leden te verhogen van € 40,- naar € 65,-; voor jongeren van € 12,- naar € 25,-; voor 65-plus leden van € 25,- naar € 50,- en voor de instellingen van € 65,- naar € 125,-. Bovendien wil het bestuur een jaarlijkse indexering vaststellen.

De heer Van Gessel wijst nog eens op het grote verschil tussen de jeugdleden en de gewone leden en vraagt het bestuur uit te zoeken hoeveel jeugdleden uiteindelijk gewoon lid worden. Hij had bovendien graag een begroting gezien voor het komende jaar waaruit de gevolgen van de contributieverhoging voor het budget van de Bond inzichtelijk werd gemaakt. De heer Bollebakker pleit er echter voor om studenten tegen een marginaal tarief een lidmaatschap aan te blijven bieden, omdat het aantal leden hierdoor zichtbaar toeneemt en het belang van de KNOB voor universiteiten en hogescholen groeit. Hij vraagt wat de verwachte opbrengsten zijn van de verhoging. De heer Met verwacht dat met de verhoging de begroting voor 2008 sluitend zal zijn. De vergadering gaat bij acclamatie akkoord met de verhoging van de contributies met ingang van 2008.

Voordracht erelid KNOB

Het bestuur stelt de vergadering voor om de heer mr. G.W. van Herwaarden te benoemen tot erelid van de KNOB. De heer Six memoreert dat bij het 25-jarig bestaan van de Bond de erepenning voor het eerst is uitgereikt. De KNOB-penning was de eerste penning die de beeldhouwer Hildo Krop (1884-1970) ontwierp. Destijds viel deze in de smaak en kreeg het kunstwerk veel positieve publiciteit. De kunsthistoricus dr. A. Bredius vond echter dat de penning 'beter geschikt was om aan een vijand van de bond te worden geschenken'. Ondanks dergelijke kritiek was en is de penning juist bedoeld voor iemand die zich bijzonder verdienstelijk heeft gemaakt voor de Nederlandse oudheidkunde. De penning werd sporadisch – slechts zes maal – uitgereikt, voor het laatst in 2006 aan prof. dr. ir. Temminck Groll voor diens wetenschappelijke werk, zijn verdiensten voor de restauratiepraktijk en zijn inzet voor diverse cultuurhistorische verenigingen. Vandaag wil het bestuur, maar ook de heer Temminck Groll die de voordracht van harte steunt, de heer Van Herwaarden hiermee eren.

De heer Gijs van Herwaarden is jarenlang actief lid van onze bond geweest, waarvan van 2000 tot 2005 als secretaris. Ook na zijn terugtreden als secretaris in 2005 bleef hij als adviseur beschikbaar voor het bestuur. Het bestuur is hem zeer dankbaar voor zijn inzet na de intrekking van de subsidie eind 2006. De activiteiten van de heer Van Herwaarden binnen de KNOB kenmerken zich door grote inzet, zoals onder meer blijkt uit de gedegen levensberichten in het *Bulletin KNOB* over personen die een belangrijke rol speelden in de Nederlandse monumentenzorg en zijn zeer nauwkeurige vergaderings- en excursieverslagen. Zijn artikel over de geschiedenis van de KNOB ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Bond is op zichzelf al monumentaal en voor de kenbaarheid van de geschiedenis en de betekenis van onze bond onmisbaar.

Natuurlijk wil het bestuur niet alleen stilstaan bij de verdiensten van de heer Van Herwaarden voor de KNOB. Ook elders heeft hij veel betekend voor de Nederlandse erfgoedzorg. Van 1974 tot 1987 was hij hoofd van de afdeling Monumenten van de departementale directie Musea, Monumenten en Archieven. Vanuit deze functie heeft hij zich altijd expliciet ingezet voor de zaak van particuliere organisaties en van particulier initiatief op het gebied van de monumenten- en erfgoedzorg. Dit werk had niet alleen betrekking op het opstellen van noodzakelijke regelgeving, maar ook op concrete advisering op dit gebied aan de Minister dan wel de staatssecretaris. Van 1987 tot 1995 is de heer Van Herwaarden secretaris geweest van de Rijkscommissie voor de Monumenten. Daarnaast zette hij zich in voor Icomos en was hij een van de oprichters van de Stichting Bouwhistorisch Onderzoek. Zijn interesse in de dagelijkse restauratiepraktijk blijkt onder meer uit zijn secretarisschap van de stichting het Nationaal Restauratie Centrum te Amsterdam van 1988 tot 1998, het opleidingsinstituut voor het

restauratie-ambacht in de monumentenzorg. De lijst van bestuursfuncties die Gijs binnen monumenten- en erfgoedorganisaties heeft vervuld kent vrijwel geen einde. We noemen nog zijn functie als secretaris van de Commissie Buitenplaatsen bij de Raad voor Cultuurbeheer, zijn functie als secretaris voor het bestuur van de Stichting Nederlandse Kastelen en zijn functie als secretaris van het platform Mariaplaats.

De vergadering stemt bij acclamatie en met applaus in met de toekenning van de erepenning aan de heer Van Herwaarden. Hij dankt de vergadering en het bestuur voor dit getoonde eerbewijs, waarbij hij aandacht vraagt voor de vele veranderingen, niet altijd ten goede, die momenteel in het erfgoedbeleid worden doorgevoerd.

Bestuurswisseling en aanbieding aanmoedigingspenning voor jong talent

De heer Six deelt de vergadering mee dat hij zich terugtrekt als voorzitter. In het afgelopen jaar heeft hij zich, na het vertrek van de heer mr. C. Waal als voorzitter, ingezet om geschikte bestuursleden aan te trekken om de KNOB te leiden. Hij draagt de vergadering voor om de heer Eggenkamp te benoemen als voorzitter. De vergadering stemt hier met applaus mee in.

De heer Eggenkamp dankt de vergadering voor het uitgesproken vertrouwen. Hij spreekt zijn overtuiging uit dat de KNOB met de onder het voorzitterschap van de heer Six uitgezette koers een goede toekomst tegemoet kan gaan, waarbij de bond zich opnieuw in het monumentenveld als belangrijke speler zal positioneren. De op de vergadering gepresenteerde documenten vormen daar een goede basis voor. Dit neemt niet weg dat er nog lastige besluiten zullen moeten worden genomen. Hij dankt de heer Six voor zijn inzet in een lastige bestuursperiode, waarin hij zich met verve heeft verzet tegen het afglijden van de bond. Namens het bestuur en de leden geeft hij de heer Six een boek ten geschenke.

De heer Six maakt in zijn dankwoord van de gelegenheid gebruik om de KNOB een nieuwe aanmoedigingsprijs voor jong talent aan te bieden, bestaande uit een penning en de mogelijkheid om eigen onderzoek in een artikel en/of studiedag aan de leden te presenteren. (Zie voor meer informatie de afzonderlijke bijdrage over deze aanmoedigingsprijs in dit *Bulletin*.) Namens de leden dankt de nieuwe voorzitter hem hartelijk voor dit initiatief.

Rondvraag en sluiting

De heer Van Gessel wijst op een aantal onvolkomenheden in de tekst van het jaarverslag en de uitnodiging voor de Algemene Ledenvergadering en de studiemiddag. Hij vraagt het bestuur hier meer zorgvuldigheid in te betrachten. De heer Luijckx houdt het bestuur voor te denken aan mogelijkheden om binnen Europees verband subsidies aan te vragen. Mevrouw M de Haas vraagt aandacht voor de positie van mevrouw J.A. van den Berg, de chef de bureau van de KNOB, na de verhuizing naar Delft. De voorzitter deelt in het algemeen mee dat het bestuur alle gemaakte opmerkingen vanuit de ledenvergadering ter harte neemt en zegt toe dat het bestuur op zorgvuldige wijze met mevrouw Van den Berg zal blijven omgaan. Daarna sluit hij de vergadering.

Studiemiddag over Giovanni Giudici (1746-1819)

Na de Algemene Ledenvergadering volgde een middagprogramma dat in het teken stond van de architect Giovanni Giudici. Aanleiding voor dit thema vormde het artikel van de heren prof. dr. ir. R. Meischke en dr. ing. H.J. Zantkuijl over de Rotterdamse stadhuisontwerpen uit 1782 van deze architect in het eerste nummer van het *Bulletin KNOB* van dit jaar. Ook het Sint Jacobsgasthuis in Schiedam werd in 1784/85 door hem ontworpen. Mevrouw drs. D. Wind, directeur van het Schiedam Stedelijk Museum, sprak over de recente verbouwing van het Sint Jacobsgasthuis waarbij onder meer een nieuwe, ondergrondse ingang in het voorplein werd aangelegd. Verder ging zij in op de spanningen die soms ontstaan tussen de praktische eisen aan een modern museumgebouw en de eisen die vanuit monumentenzorg worden gesteld bij aanpassingen aan een Rijksmonument. De heer mr. drs. G.H. Medema, promovendus aan de Universiteit Utrecht, ging in zijn lezing in op het publieke bouwen in Schiedam in

de achttiende eeuw. Schiedam maakte in deze periode een gouden eeuw door en onderscheidde zich daarmee van andere steden die te maken hadden met economische krimp. Bijzondere aandacht werd gegeven aan de totstandkoming van de grote Binnensluis, de Koopmansbeurs en het Sint Jacobsghasthuis. Voor de laatste twee projecten maakte de stad gebruik van de diensten van Giudici, omdat de stadsarchitect onvoldoende ervaring had met het ontwerpen van projecten op een dergelijke schaal. De verhouding tussen het eigen stedelijke bouwbedrijf en incidenteel ingehuurd deskundigen werd in de lezing nader geduid. Mevrouw drs. E. Starckenburg, promovendus aan de Vrije Universiteit, behandelde enkele grootschalige projecten met stedenbouwkundige implicaties van Giudici. Deze architect slaagde er telkens weer in om regelmaat en harmonie te brengen in bestaande, onregelmatige plattegronden. Onder andere kwamen ontwerpen voor de admiraliteit in Rotterdam, de wederopbouw van Leiden na de buskruitramp van 1807 en de uitbreidingsplannen voor Assen uit 1809 aan de orde. De laatste twee projecten werden opgesteld in opdracht van koning Lodewijk Napoleon. Giudici was een van de weinige in Holland werkzame architecten die de capaciteit had dergelijke opdrachten uit te voeren.

Na de lezingen werd een stadswandeling langs belangrijke achttiende-eeuwse stedelijke gebouwen in Schiedam gemaakt. De dag werd afgesloten met een hapje en een drankje in het Sint Jacobsghasthuis.

KNOB-penning voor jong academisch talent

Op de algemene ledenvergadering van 26 april 2008 trad ir. Diederik Six terug als voorzitter van de KNOB. Hij nam bij deze gelegenheid het initiatief om het bestuur van de Bond een erepenning aan te bieden om jong academisch talent te onderscheiden. Het betreft een stimuleringsprijs voor jonge academici die een uitzonderlijke prestatie hebben geleverd in een van de vakgebieden van de KNOB, in het bijzonder de architectuur- en bouwgeschiedenis en de archeologie. Een deskundige commissie, bestaande uit vertegenwoordigers van verschillende faculteiten, selecteert eens in de drie jaar een talentvolle student of promovendus die aan dit vereiste voldoet. De nieuwe KNOB-penning voor academisch talent vormt een pendant van de al veel langer bestaande KNOB-penning, die aan leden van verdienste die hun sporen in het metier al hebben verdiend, wordt uitgereikt. De nieuwe prijs versterkt de inzet van de Bond om afgestudeerden en jonge academici in speciaal daarvoor georganiseerde studiedagen een podium te bieden de resultaten van hun onderzoek te presenteren.

De heer Six heeft het ontwerp van de penning bedacht en deze in nauwe samenwerking met Titiaan de Geer, zilversmid in Schoonhoven, verder uitgewerkt. De penning is gevat in een zilveren troffel met daarop de letters KNOB. De 'O' vormt de eigenlijke penning en kan worden uitgenomen. Deze penning wordt aan het gekozen talent uitgereikt; de troffel zelf blijft bezit van de KNOB. De troffel staat allereerst symbool voor de verschillende aandachtgebieden van de KNOB zelf, maar verwijst ook naar het feit dat de betreffende persoon met het bekroonde onderzoek de 'eerste steen' heeft gelegd van zijn of haar carrière. Door het uitnemen van de penning ontstaat bovendien, symbolisch, een venster op de

wetenschap waarmee een ieder zijn blik kan verruimen. Behalve de eer van het ontvangen van de penning zelf en de erkenning van de eigen academische prestatie door een deskundige commissie, krijgt het talent ook de mogelijkheid om in nauwe samenwerking met het bestuur en/of de redactie van het Bulletin KNOB een themastudiedag te organiseren en/of een artikel in het Bulletin KNOB te schrijven.

De prijs wordt beheerd door het bestuur van de KNOB. De selectie van kandidaten en de voordracht van talent wordt echter opgedragen aan een onafhankelijke commissie. De eerste commissie wordt gevormd door prof. dr. Koen Ottenheim, dr. Marie-Thérèse van Thoor en prof. dr. Dirk Jan de Vries. De zittingsperiode is drie jaar met een mogelijke verlenging van nog eens drie jaar.

In de hoop en verwachting dat deze prijs zal bijdragen tot verdieping van de kennis en een motivatie zal zijn ter stimulering en inspiratie van het vakgebied, dankt het bestuur Diederik Six hartelijk voor zijn genomen initiatief.

SUMMARIES

Cultural history and spatial quality of the historical town centre – The memory of a street as a source of inspiration

Wim Huppertz

Until recently cultural planning was a term used to refer to a relatively new field of policy that had come into vogue since the Belvedere Policy Document. Since the Spatial Planning Memorandum (2006) this term has been deleted from policy idiom and replaced by the term 'spatial quality'. The term cultural planning and now spatial quality is regarded as the universal remedy brought forward from the Belvedere point of view since 1999. But does a workable framework providing insight into an integral vision actually exist? It requires more than just a joint motto (conservation through development) and also more than joint projects. In the first place, it requires that the worlds of cultural history and of the planners and designers communicate with each other in an unambiguous manner. As pointed out before, the concept of cultural history is a rather vague and defenceless concept without any formulation of the problems. If we add up the gaps and lacks, there is too little attention on either side for the totality of objects and occurrences of acting man on the level of the historical town centre. Even though a house, a street or a building block has been torn down and even though the residents have moved or died, there is still a memory that may be the basis of a recollection related to such a place, such a building location. The odd thing is that archaeological traces – usually destroyed because of a new building plan – may demonstrate this quite concretely, while historical sources are also present, but all too often remain invisible. The added value of multidisciplinary research into a historical town centre chiefly lies in relating research into the spatial-physical aspect on the one hand to the social-cultural aspect on the other. By linking this to a long-term perspective as well, more insight will be gained into the stratification and the various speeds at which processes are taking place. In addition, the step between research and design should also get more attention.

Consequently, the most important recommendations are relatively simple and refer to two things. In the first place, it concerns professionals, so both from the world of cultural history and from spatial planning, who wish to start the discussion on tradition and renovation in a historical town centre. In this respect it is crucial that both the spatial-physical aspect and the social-cultural aspect are taken into consideration and combined as much as possible, for they cannot exist independently. Obviously, this requires much effort from researchers, designers and more attention should be paid to, it notably in current training.

In the second place, this discussion should also get a formal context. In my opinion this can best be done by including a cultural-historical paragraph in the zoning plan by means of which cultural-historical research – at any rate in protected village and urban conservation areas – can be

enforced if building permits and demolition permits are at issue. By analogy with archaeology legislation this multidisciplinary research should also acquire a legal basis.

Glass roofs of courtyards: too much care breaks the glass?

Hans van den Heuvel

The phenomenon of (glass) roofs of courtyards of listed buildings during the past three decades became the subject of a research with respect to Dutch heritage. An inventory was made of 25 objects. In chronological order ten listed buildings are brought up which stirred up the most interesting discussion. The role of the RACM is central to the appraisal of plans and recommendations concerning the addition of a new modern layer to an existing and acknowledged listed building.

In the course of nearly 30 years a trend is apparent in the advice given, moving from an 'in principle no' by way of a policy of 'tolerance' to a 'proactive yes'. This evolution resulted in presentation of new policy by the of RACM department in 2007, stating that more than ever before citizens will be welcome in the domain of cultural heritage. The research also showed that the greater part of the glass roofs are applied for because of an improved ambience and provision of services to the public. Furthermore, it continues to be of importance that the new facility is transparent and designed in an architecturally modern way. The technical requirements of reversibility and good maintenance should also be retained. The eventual result may then signify an added value for the combination.

Transparent but not open: glass roof of the courtyard of the Provinciehuis (provincial government building) in Groningen

M.S. Verweij

Buildings of historical and artistic value to a great extent derive their cultural-historical value from changes realized through human involvement. A building is subject to wishes and requirements and those may vary for each generation or, in some cases, even disappear altogether. The assignment of conservation consists largely of guidance of such transformation processes. Conservation tries to give new developments in a listed building a place of their own, with minimal damage to the historical character and without putting up too many obstacles.

The Provinciehuis in Groningen consists of an assembly of historical buildings crammed between Martinikerhof, Kleine Snor, Singelstraat and Sint Jansstraat. Since the early seventeenth century the complex has uninterruptedly been in use as an administrative building for the province of Groningen and has a rich history. The late medieval Sint Maartensschool is the oldest building. Later additions are a record office from 1880-1881 (architect J. van Lokhorst), a wing dating from 1915-1917 (architect J.A.W. Vrijman) and a caretaker's house also dating from 1915-1917, but executed with a facade from 1559 originating from another part of the city. The complex has two courtyards: one bearing the prosaic name Grote Snor, originally an alley between Singelstraat and Martinikerhof, and one courtyard in the form of an isosceles triangle. This second courtyard was provided with a transparent roof in 2006. As the buildings on the second courtyard are all on the national monuments and historic buildings register, the Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM) played an advisory role in the planning preceding the execution.

The RACM could agree to the principle of roofing. The courtyard had not been designed as such but had come into being because buildings had been erected in various periods and at a certain moment an interjacent plot was left. This residual space looked abandoned and was not part of the activity of the Provinciehuis, whereas in the year 2004 there was a need for extra floor area and a representative space. When the courtyard would be covered, these wishes could be fulfilled. The RACM served the municipality of Groningen, being the licence-issuing authority, with the following range of thought: a roof should not cause any material or constructive damage to the listed buildings; a transparent roof is to be preferred and ought to be subordinate to the historical architecture; as

a result of the roof the courtyard will acquire a new and vital role in the official duties of the Provinciehuis; the users would be able to see, appreciate and enjoy the adjoining listed buildings better from the courtyard; roofing undoubtedly contributes to more intensive, improved use, and as a result, to the future value of the listed buildings. In addition, the RACM formulated several concerns and a few remarks expressing some reserve. Roofing also implies immaterial effects, for the direct contact with the elements is shut out and a totally different perception results, that is to say an indoor climate. This is inevitable, but the original outdoor experience may be called to mind by maintaining characteristic facilities, for instance, in the form of paving, external wall finishing, rainwater pipes, patina and rainwater heads. One aspect of the plan caused the RACM more serious concerns. The construction and the weight of the roof would to a great extent be borne by the historical buildings. Load-bearing elements of the roofing would perforate the historical roofs and be diverted on the historical, monumental load-bearing structures. Other concerns were adequate rainwater discharge and good facilities in case of snowfall. Since the completion of the roof in 2006 the space is referred to as the atrium and no longer as the second courtyard. The newly formed space accommodates receptions and exhibitions, meetings and expositions. The perception of the space is completely different from what it used to be, but is highly appreciated in daily use. The number of workable square metres has increased. In spite of the advice of the RACM the roof is not completely self-supporting in character and burdens the historical constructions of the adjacent listed buildings. For this purpose the old roofs have been perforated in several places. Although a stay in the new interior space is regarded as surprising and in some sense cosy, from the public road the glass roof looks like a megalomaniac iceberg rising from the heart of the Provinciehuis and providing the historical silhouettes of slate roofs and brick stair towers with an unprecedented contemporary lineation and massiveness.

AUTEURS

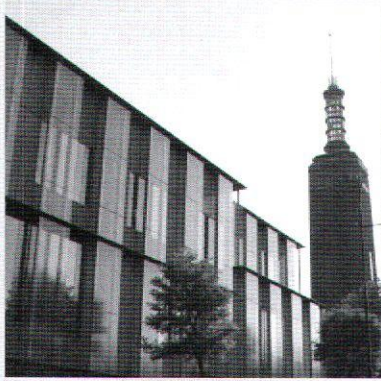
Dr. Wim Hupperetz studeerde provinciaal-Romeinse archeologie en Oude Geschiedenis in Nijmegen en was zestien jaar werkzaam als conservator en hoofd erfgoedprojecten- en ondersteuning bij het Limburgs Museum in Venlo. In 2004 promoveerde hij op het *proefschrift Het geheugen van een straat. Achthonderd jaar wonen in de Visserstraat te Breda*. Sinds 2008 is hij werkzaam als programmanager Erfgoed & Ruimte bij het landelijke sectorinstituut Erfgoed Nederland.

Drs. Hans van den Heuvel BA nam in 2001 afscheid als chirurg en opleider Heelkunde. Daarna vatte hij een studie Geschiedenis en Kunstgeschiedenis op aan de Universiteit Utrecht. In 2006 werd door hem het Bachelor diploma Kunstgeschiedenis verkregen. Hiervolgend koos hij de masteropleiding Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg onder leiding van prof.dr. Wim Denslagen en prof.dr. Lex Bosman. In het kader daarvan deed hij onderzoek naar het fenomeen van de moderne overkapping bij rijksmonumenten, tijdens een stage bij de RACM te Zeist in 2007. Het voorgaande artikel is daarvan een uitvloeisel.

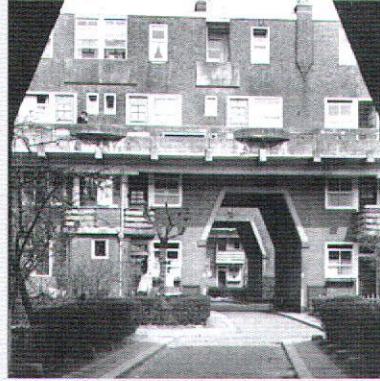
Drs. M.S. Verweij studeerde (na vervulling van de militaire dienstplicht) kunstgeschiedenis, klassieke archeologie en Italiaans aan de Rijksuniversiteit Leiden. Met ingang van 1986 trad hij in dienst van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en sinds 1 november 2006 is hij werkzaam bij de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten in de afdeling Regioservice en Beleid.

“Het aantrekkelijke van het hedendaagse ontwerpen is de mogelijkheid om architectuur te maken die geworteld is in het alledaagse, voortkomt uit de overlevering van diverse culturen en tegelijkertijd een antwoord biedt op uiteenlopende wensen binnen de veelkleurige samenleving. In de visie van Molenaar & Van Winden *architecten* is hedendaagse architectuur volgzaam maar ook vermetel, vrij in keuze van expressie en sfeer: Free Style”

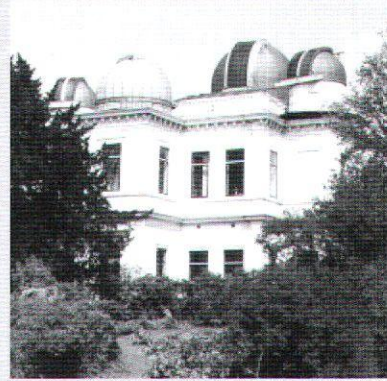
Restauratie

Museum Boijmans, Rotterdam
in samenwerking met Walraad architecten

Justus van Effen, Rotterdam
in samenwerking met Hebly Thenuissen architecten

Sterrewacht, Leiden
in samenwerking met Veldman + Rietbroek architecten

Huis Sonneveld, Rotterdam

Huis de Bruyn, Schiedam

Kantoor Van Nelle, Rotterdam

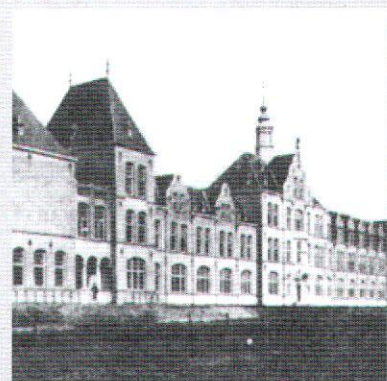
Renovatie / herbestemming

Ons Gebouw, Hilversum

Onder de Linden, Arnhem

Gebouw Mijnbouwkunde, Delft

Molenaar & van Winden *architecten*

Richtlijnen voor auteurs Bulletin KNOB

Het *Bulletin KNOB* publiceert bij voorkeur (ver)nieuw(end) onderzoek dat degelijk onderbouwd, aanschouwelijk geïllustreerd en niet eerder gepubliceerd is. Indien het concept ook bij andere tijdschriften wordt aangeboden, vernemen wij dat graag. Als richtlijn voor een gemiddeld artikel geldt een maximum van 8000 woorden (inclusief noten) met tien tot vijftien afbeeldingen. Een voorstel bestaat uit de volgende onderdelen:

1. Een pakkende titel die de lading dekt, eventueel een ondertitel, de naam van de auteur(s)* volgt direct daarop;
2. De tekst van het artikel, platte tekst in één lettertype, zonder inspringingen, afkortingen of afbrekingen met doorlopend genummerde eindnoten (gebruik de eindnotefunctie van Word en volg de gebruikelijke opzet van dit tijdschrift);
3. Een genummerde lijst met tijdschriften van de afbeeldingen;
4. Genummerde kopieën van de illustraties. Na acceptatie van het artikel vragen wij spoedig om origineel materiaal van goede (reproduceerbare) kwaliteit en vrij van rechten. Doorgaans worden de illustraties zwart-wit afgebeeld, tenzij er een speciale reden is om kleur te gebruiken. Illustraties mogen op een aparte cd-rom worden aangeleverd waarbij dezelfde eisen gelden;
5. Een bondig CV, te beginnen met titel(s), voorletters of voornamen en naam van de auteur –afzonderlijke cv's indien er sprake is van meer auteurs- en in enkele zinnen iets over de achtergrond/opleiding en huidige werking van de persoon. Indien gewenst, kan hier uw contact- of E-mail adres aan toegevoegd worden;
6. Een samenvatting van maximaal 300 woorden om door ons in het Engels te laten vertalen; voorzien van titel en naam van de auteur, waarin het onderwerp, de vraagstelling en de gevolgde aanpak (methode) puntig naar voren worden gebracht;

AANDACHTSPUNTEN

- Gelieve de tekst in paragrafen te verdelen en die te voorzien van tussenkopjes;
 - Vanuit de tekst kan als volgt naar een afbeelding verwezen worden (afb. 1), vóór een komma of punt aangeven, terwijl een noot altijd **achter** de punt staat;
 - Het *Bulletin KNOB* hanteert **geen** afzonderlijke literatuurlijst;
 - Eindnoten op een nieuw blad, voorafgegaan door het woord **Noten**;
 - Verander geen standaardmarges in Word;
 - *Cursief* als zodanig invoeren, te gebruiken voor boek- of tijdschrifttitels en citaten;
 - Citaten mogen ook tussen dubbele aanhalingstekens (maar niet beide, dus cursief of dubbele aanhalingstekens), citaten daarbinnen tussen enkele aanhalingstekens;
 - Enkele aanhalingstekens voor een uitdrukking, vakterm, e.d.;
 - Opsommingen –zoals deze- eindigen met;
 - De 'ik-vorm', uitroepstekens en superlatieven zoals 'uiterst bedenkelijk' vermijden;
 - Eeuwen liever voluit: negentiende eeuw; getallen tot en met 20 voluit schrijven;
 - Denk aan het koppelstreepje in 'negentiende-eeuwse' architectuur;
 - Anders dan in het CV in de tekst, noten en bijschriften geen titels opnemen (tenzij daar historische redenen voor zijn). Het is namelijk lastig om consequent te zijn. Gelieve bij de vermelding van personen (zeker de eerste keer) de voorletters volledig weer te geven, eventueel tussen haakjes het geboorte- en sterfjaar;
 - Bronteksten, lijsten van bewoners, e.d. kunnen als afzonderlijke bijlage worden toegevoegd;
- Het is mogelijk om de kopij tekst op een cd of via de E-mail bij de hoofdredacteur (d.de.vries@racm.nl) aan te leveren (afbeeldingen s.v.p. niet per mail, zie hierna).

VERWIJZINGEN IN DE NOTEN (DIE ACHTER DE TEKST VOLGEN, MET EINDDNOTEFUNCTIE VAN WORD)

- Bronnen worden als volgt omschreven: Auteur (eerst voorletters, dan achternaam, zoals vermeld op de titelpagina; idem bij volgende auteurs), bij meer dan 3 auteurs slechts de eerste vermelden, gevolgd door e.a.), *titel publicatie cursief*, plaats jaartal (eventuele bijzonderheden zoals: serie waarin de uitgave verscheen; catalogus tentoonstelling; doctoraalscriptie en dergelijke);
- Tijdschriftartikelen worden als volgt genoteerd: auteur, voorletters of voornamen, 'titel artikel', *naam tijdschrift cursief* jaargangnummer (jaartal) afleveringsnummer, paginanummer(s). Dit tijdschrift wordt

in de noten als *Bulletin KNOB* vermeld;

Voorbeelden:

1. A. van der Woud, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1940*, Rotterdam 1997.
 2. R. Meischke, 'Het Amsterdamse fabrieksambt van 1595-1625', *Bulletin KNOB* 93(1994), 100-122.
 3. Van der Woud 1997 (zie noot 1), 558 [dit 'zie noot' alleen bij veel/ onoverzichtelijke noten]
- Als een tijdschrift de jaargang doorpagineert, dan volstaat het vermelden van de bladzijde(n) of kolommen, zo niet, dan moet ook het nummer van de aflevering worden gegeven;
 - Een publicatie die voor de tweede en volgende keer wordt aangehaald, wordt vermeld als Auteursnaam jaartal publicatie (eventueel met extra verwijzing; zie noot x), pagina;
 - Naar bladzijde(n) wordt verwezen **zonder p** of pp.; de bladzijde-nummers altijd volledig vermelden (124-125 en niet 124-25);
 - Is publicatiejaar en/of publicatieplaats niet vermeld dan wordt volstaan met z.j. en/of z.p.l. Zijn deze gegevens bekend uit andere bron dan worden zij vermeld [tussen vierkante haken];
 - Als een tweede of latere druk is geraadpleegd, vermeld dan tussen vierkante haken wanneer de [eerste druk] verscheen;
 - Voor verwijzing naar archieven is de notatie: Naam instelling, plaats (indien deze geen deel uitmaakt van de instellingsnaam), naam archief, inventarisnummer(s).

ILLUSTRATIES

Het is van groot belang dat hoogwaardige zwart/wit afdrucken van illustraties worden aangeleverd, bij voorkeur in afdrucken op formaat 18 x 24 cm. Het is in de regel ook mogelijk om illustraties digitaal aan te leveren, die zijn gescand op een resolutie van tenminste 300 dpi, bij voorkeur op een formaat van 18 x 24 cm in JPEG. Scans uit boeken zijn, vanwege het risico van dubbelrastering, niet toegestaan. De kosten voor het vervaardigen van afbeeldingen, alsmede de eventueel verschuldigde vergoedingen voor het gebruiksrecht van illustraties, kunnen in de regel niet bij de redactie van het *Bulletin KNOB* worden gedeclareerd. Overigens kunnen talrijke instellingen tegenwoordig ontheffing verlenen voor de kosten van het gebruiksrecht van illustraties uit hun verzamelingen en stelt de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten Zeist ten behoeve van publicatie in het *Bulletin* gratis foto's of scans beschikbaar, mits deze tijdig worden besteld.

BIJSCHRIFTEN ILLUSTRATIES

- Bijschriften dienen beperkt te blijven tot de noodzakelijke informatie. In sommige gevallen is extra informatie in bijschriften te prefereren boven storende uitwijdingen in de lopende artikeltekst;
- Volgorde: Plaats, adres, naam van het gebouw of object, precisering locatie en beschrijving, datering, ontwerper/architect/maker/kunstenaar (indien van toepassing), tussen haakjes: (bron/verblijfplaats, naam fotograaf, datum opname). Indien een gebouw niet meer bestaat, wordt dit vermeld. Eventuele volgende bijschriften van hetzelfde gebouw/object, mogen beknopter zijn;
- Bijschriften worden niet afgesloten met een punt.

VOORBEELDEN VAN BIJSCHRIFTEN:

- Afb. 2. Kampen, Oudestraat 119, Het Oude Vleeshuis, na restauratie in 1939 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1960)
- Afb. 10. Tekening gevel Oude Vleeshuis met daarin de onderlinge verhoudingen aangegeven (tekening R. Stenvert op basis van opmeting A.A. Kok, 1994)
- Afb. 151. Den Haag, Lange Voorhout 15, interieur van Pulchri Studio, (foto A.J. van der Wal, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1999)
- Afb. 267. Rotterdam, Delfse Poort, zuidgevel. Kopergravure door B. Mourik, ca. 1773 (Gemeentearchief Rotterdam)
- Afb. 5. De restanten van het kasteel van de Heren van Amstel (dertiende

eeuw), zoals aangetroffen in de bouwput. Amsterdam, Noord-Zuidlijn metrotunnel, opgraving Afdeling Archeologie, Bureau Monumenten & Archeologie, Amsterdam (foto A. Staartjes, Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, 2006)

BEHANDELING VAN VOORSTELLEN VOOR ARTIKELEN

* Indien de auteur dat wenst, kan er anonieme beoordeling plaatsvinden. Er dienen dan twee exemplaren van het concept ingeleverd te worden: Een exemplaar zonder de naam van de auteur en een dat op de eerste pagina bovenaan de naam (en instelling of adres, woonplaats) van de auteur en andere contactinformatie (telefoon, E-mail) bevat die alleen bij de hoofdredacteur bekend is.

Binnengekomen voorstellen worden aan twee deskundigen ter beoordeling voorgelegd, die binnen twee maanden na ontvangst hun reactie, opmerkingen, advies en/of commentaar aan de hoofdredacteur bekend maken. Vervolgens neemt de hoofdredacteur contact op met de auteur en bespreekt de mogelijkheden tot plaatsing in het *Bulletin*.

Bij plaatsing van een artikel heeft een auteur recht op ten minste vijf overdrucken.

Bij eventuele vragen kan contact worden opgenomen met de hoofdredacteur prof.dr Dirk J. de Vries. Zie hiervoor het colofon in elk nummer van het *Bulletin KNOB*.

BOEKBESPREKINGEN

Boekbesprekingen worden op verzoek van de boekredacteur van het *Bulletin KNOB* geschreven en worden binnen drie maanden na ontvangst van het boek ingeleverd. Na plaatsing mag de recensent het boek houden en men heeft recht op twee overdrucken van het betreffende Bulletin.

Slechts bij hoge uitzondering en alleen na overleg met de boekenredacteur, is het mogelijk een bespreking/recensie te leveren die meer dan **1500 woorden** telt. Noten blijven achterwege.

Een boekbespreking wordt voafgegaan door de relevante gegevens van het boek in de volgorde: auteur, *titel van het boek*, plaats van uitgave en uitgever, datum, aantal pagina's, aantal illustraties z/w en kleur, ISBN en prijs in EURO, en afgesloten met een wittregel, gevolgd door de voorna(m) en achternaam van de recensent.

Bij een kritische, overwegend negatieve bespreking kan de boekredacteur de auteur van de publicatie gelegenheid geven een beknopte reactie te schrijven die dan samen met de recensie wordt geplaatst.

Potentiële recensenten kunnen zich met een voorstel tot het recenseren van een recent verschenen publicatie melden bij de redacteur recensies, dr. F.H. Schmidt. Zie hiervoor het colofon in elk nummer van het *Bulletin KNOB*.

KNOB

Deze rubriek bevat berichten van het bestuur, zoals jaarverslagen, jaarredes van de voorzitter en verslagen van studiedagen. Wat dat laatste betreft kunnen deelnemers/leden zich ook als vrijwillige verslaggever aanmelden bij het bestuur of bij het bureau van de KNOB (omdat de menskracht om dit te doen veelal ontbreekt).

In deze rubriek kan ook een in-memoriam van een overleden lid of belangrijke persoon geplaatst worden. Verzoeken te signaleren welke rol die persoon heeft gespeeld op de terreinen van wetenschap, publicatie, monumentenzorg en KNOB.

MONUMENTENZORG EN ARCHEOLOGIE

Deze rubrieken zijn bedoeld voor nieuws, korte berichten voorzien van slechts enkele afbeeldingen (denk daarbij ook aan de bijschriften). Men kan bijzondere vondsten presenteren, standpunten ten aanzien van wetenschap en politiek uitdragen, veranderingen in wetgeving en ontwikkelingen in de samenleving signaleren, etc.

De naam van de auteur wordt achter het stuk vermeld en er hoeft geen CV of samenvatting te worden ingeleverd. Over het algemeen worden deze berichten in een lopend nummer geplaatst, in tegenstelling tot artikelen die een langere voorbereiding vergen en waarvan publicatie afhankelijk is van de samenhang met andere bijdragen.

